

GENEL ÇİZGİLERİYLE XVII. YÜZYIL TÜRKİYE TARİHİ

Prof. Dr. Mustafa AKDAĞ

Gelişme Devrinin Sonu-Derebeyliğe Geçiş

Bu gün, artık, tanınmış Batı tarihçileri, Türklerin yeni bir uygarlığın bütün ilkelerini kapsıyan ileri devlet sahibi bir toplum seviyesine eriştikleri için Yakın Doğuya ve Balkanlara hakim olduklarını kabul ediyorlar. Gerçekleyin, gerek Selçuklu ve gerek Osmanlı Türkiyesinin iç tarihini incelediğimizde, Türk halkının yarattığı özgen bir devlet düzenini açıkça görüyoruz. Bu, Konya Selçukluları çağından Osmanlıların XVI. Yüzyıl başlarına kadar olan siyasî yaşantıları süresince, daha erişkinliğe doğru bir gelişimin ifadesi olmuş, köy, kasaba ve şehir toplulukları, tam anlamı ile çağının en ileri derneşimleri olarak, Türk idaresine geçmiş öteki toplulukları, özellikle Balkanların hıristiyan toplumlarını da derin biçimde etkilemiş idi. Toprak mülkiyeti, iktisadî ve malî hayat, kişilerin devlet ile ve kendi aralarındaki hukukî ilişkileri, ayrıntılı kanunlarla düzenlenmiş bulunuyordu. Hiç bir dinî taasuba sapsanmadan, müslüman ve hıristiyan, herkese uygulanan idarî ve hukukî işlemlerin hemen hemen eşitliği geniş Osmanlı İmparatorluğunda uzun ömürlü bir siyasî kararlılığın güveni olmuştu.

Ancak, II . Bayazid'in son yıllarından, yâni XVI. yüzyılın başlarından itibaren, devlet hazinesi üzerine çöken ağır bir para darlığının iç düzeni sarsmaya başladığını görüyoruz. Belki geliri artırmak için, Kanunî Süleyman devrinde yapılan arazi yazımlarında, köylüyü daha ağır vergilerin altına sokacak bir yol tutulması, gerek Anadoluda ve gerek Rumelide çiftçi halkın geniş ölçüde ayaklanmalarına sebep olmuştu. Çoğu tarihçilerin, nedenini Dünyada değişmeye başlayan yeni ekonomik akımlarda aradıkları bu Osmanlı malî bunalımının, kısa bir süre içinde, özellikle Türkiyede, geniş çapta bir iktisadî çöküntü biçiminde toplumu etkisine aldığı göze çarpıyordu. Artık, idare, vergi, adâlet ve benzeri

işler bozulmakta idi. Kanunî Süleymanın ünlü büyük seferlerinin getirecekleri “ganimetler” ile darlığı gidermeleri şöyle dursun, bu padişahın son seferi parasızlık yüzünden çok zor açılabilmişti. Yüzlerce yıldan beri geliştirilen erişkinleşmiş Türk devlet düzeni yürüyememek ve bozulmak durumunda bulunuyordu.

Gerçekleyin, 1550 den sonra devlet ve toplum bünyesinde hükümetin kontrolundan çıkmış önemli olaylar olup geçmiye başladı. Medrese öğrencileri, köylerden türeyen çiftbozanlar=levendler, yer yer toplanarak, isyana başladılar. Anadolunun, hattâ Rumelinin her yanı “haramî” ve isyancı bölüklerle doldu. Önceleri İstanbul ve çevresinde oturan kapukulları (yeniçeriler ve Altı-Bölük Halkı) bütün memlekete yayılarak halk yönünden yeni bir huzursuzluk nedeni oldular. 1570 Kıbrısın fethi seferi, 1578 İran harbi ve 1593 Avusturya seferi, devlet orduları için iyi kötü birer zaferle sonuçlanmış olsalar da, Türk toplumu için birer felaketi ifade etmişlerdir. Gerçekleyin, III. Murad ve oğlu III. Mehmed zamanlarının iç durumu kısaca özetlenince, bu seferlerin gerek halkı ve gerek askeri niçin ıstıraba sürüklediği kolayca anlaşılır. Zira, böyle bir tarih yaşantısıdır ki, önceki çağın ileri hükümet düzenini yıkıp, Türkiyeyi, en az 1596 dan itibaren, yeni bir siyasî ve sosyal düzen hayatına atacaktır.

XVI. yüzyılın ortalarından beri, ekonomik ve malî nedenler yüzünden, harplerin, devlet için çok zor, hatta tehlikelerle dolu olduğu anlaşılmıştı. Çünkü, bir taraftan devletin halka ağır sefer masrafları yüklediği, eyalet askerlerinin de türlü adlar altında kendi hesaplarına sefer akçeleri toplamaktan geri kalmadıkları, ayrıca, dirlik ve düzenlik de iyice bozulduğu için, sefer açılmaları ortaklıkta genel bir korku yaratıyordu. 1593 de Avusturya seferi başlarken, iç şartlar 1578 dekinden daha kötü idi. Ordu sefere gittiği takdirde, genel bir celâli isyanının patlak vermesinden yada medrese öğrencilerinin talana çıkmalarından herkes çekinmekteydi. Seferli askerler ve beyler de, böyle bir havadan, kendi ev ve barklarının güveni için endişeleniyorlardı. Doğu seferlerine göre daha çok can ve mal kaybına mal olduğu görülen Batı seferlerinden ayrıca askerler kendi kişilikleri için çekinmekteydiler. Onun için, Avusturyaya harp ilanı hakkındaki karar öyle kolay çıkmadı. Bununla beraber, Sadrazam Sinan Paşanın direnmesi üzerine, sonunda sefer ilanının gerçekleştiği görüldü. 1593 baharında sefer fermanları yayımlandığında, Anadolu halkı celâlîlerin kitleler halinde baskın hareketlerine geçeceklerini ileri sürmeleri üzerine, “levend ve sekbanlar” a

karşı vilâyetlerde sıkı tedbirler alındı. Örneğin, bir yandan askerler ordunun toplanma yerine hemen harekete zorlanırken, öte yandan da, vilayetlerin eşkiya ve suhtelerden korunması için yer yer "muhafızlar" atandı.

Gerek 1578 İran harbi, gerekse 1593 Avusturya seferi devlete büyük masraflar, ve hele, ordusunu uzun yıllar sınırlarda tutma zorunluğu yüklediği için, harbin bitimi sayılan 1606 yılı, yalnız Zidvatorok antlaşmasının siyasî anlamı bakımından değil, Türkiyenin iç tarihinde uğradığı derin değişiklikler itibariyle de büyük bir dönüm noktası teşkil eder. Gerçekleştiren I. Ahmed devri Türkiyesi, artık, örneğin, Kanunî Süleyman zamanındakinden çok farklı bir bünyede bulunuyordu.

Kapukullarına, bundan böyle yalnız büyük şehirlerdeki garnizonlarında değil, köy, kasaba ve benzeri yerlerde çift - çubuk, faizcilik, esnaflık gibi özel işlerin başında bol bol rastlanır olmuştur. Kasabaların ve şehirlerin eli para tutan, beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, müderris, çavuş, yeniçeri, sipahi v. b. resmî kişileri köylere kadar uzanarak, çiftçinin elinde bulunan (mirî=beylik) toprakları elinden alıyorlar, onu ortakçılığa zorluyorlar, ürününü yok pahasına kapatıyorlar, köylü, bir başları şehire bağlı ve çoğu da resmî görevli olan, yani arkalarında devlet otoritesinin desteği bulunan bu yeni tip köy ağalarınca yavaş yavaş çirak ve çobanlığa, angarye işler görmeye zorlanıyordu. Gerçek sahibi devlet olan topları çiftlikler biçiminde düzenleyip, köylünün yerine geçen resmî kisveli bu yeni köy ağaları, ekip biçme yerine, hayvan sürüleri üretmeyi sevdikleri için, üç - beş bölük tarlası ile bunlar arasında kalabilen fakir-fukaranın durumu ekin işinde de zora varmıştı. Çünkü, her yan "ekâbir" in sürüleriyle doluydu. Ayrıca, kendinden gücünün üstünde vergi ve salma istenen köylü, bu yeni bitmiş ağalara borçlanıyor, yükü ağırlaşanlar ise, köyü terke başlıyordu.

Para darlığı yüzünden çiftlerini ve çubuklarını bozmak zorunda kalan, yada şehirlerden köylere elatmış çiftlik ağalarının koltuğundaki geçimleri son derecede güçleşen köy halkı içinden şuraya buraya can atanlar, devletin uzun yüzyıllar boyunca geliştirdiği kurulu düzeni kökünden sarsıma yetecek olayların doğmasına sebep oldular. Şöyle ki: köyden okumaya gelenlerin artması yüzünden medrese ve imaretlerin kadrosu doldu ve böylece, devletin ihtiyacından çok fazlaya varan medrese öğrencileri öğrenimlerini bitirdiklerinde, gidecek yer bulamayınca, yer yer soygunculuğa ve toplu hareketlere girişerek, uzun süren "suhte isyan-

ları”nı yarattılar. Şehirlere gelip iş arayan gençler, çalışacak yer bulamadıkları için, hanlarda ve bekâr odalarında oluşan “levend” kümelenmeleri, hırsızlık, soygun (harâmilik) ve eşkiyalığın artmasına, içki, fuhuş ve öteki ahlaksızlıkların alıp yürümesine elverişli bir ortam yarattı. Hükümet sık sık seferler düzenlediği için, ehl-i örf (devletin yürütücü güçleri) bozulan dirlik ve düzenliği kanunî yoldan sağlayamayınca, beylerbeyleri ve sancakbeyleri kapuları halkının kadrolarını bir kaç katına çıkarmak zorunda kaldılar. Bu suretle leventlerden bir çoğu buralara “sekban” yazıldılarsa da, bu kalabalık kapunun sahipleri olan valiler bunları besliyebilmek için halktan çeşitli (sekban akçesi, selâselamiye, özengi baha v. b.) adlarla salma toplamaya, sekban bölüklerini, eşkiya kovuşturuyoruz diye, sancaklarında köy köy dolaştırarak, halka besletmeğe başladılar. Sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin, “kapu ağaları” adı ile, bu sekban bölüklerinin başına verdikleri kimseler (ki beyler bu görevlere, önce timarlı sipahilerden zaim ve ya çavuşları ve Anadoluya kapu kulları dağıldıktan sonra özellikle Altı-Bölük halkı mensuplarını getiriyorlardı), her elli sekban bir bölükbaşı vermek suretiyle düzenledikleri “ümerâ bölüklerini”, eşkiya temizliği için, “devre çıkma” göreviyle köylere yollamakta, bazan bir kaç bölüğün başında kapu ağalarından birisi de bile gezmekteydi.

Azledilen, yada kendisi hükümete kafa tutan başka bir vali ile bozuşan her hangi bir resmî görevli de, ferman dinlemeden, asî oluyor, başına topladığı bir sürü levend ile geniş bir bölge içinde koşturup duruyordu ki, “celâli” denen bölükler, başlarında böyle asî olmuş, resmî kişi bulunan bu türden gruplardan başkası değildi. O halde, köyün bozulan iktisadî şartlarının dışarı verdiği gençler, gerek paşalar ve beylerin kapularına sekban yazılarak, gerekse asî memurların yanına levend girmek suretiyle, toplanıp, “devriye” veya “celâli” bölükleri halinde köylere çıkmışlar, memleket “levend” istilasına böyle uğramıştı.

Köylü, hattâ kasabalı ve şehirli halkın, kaza kadıları ağzıyla, valilerin adı geçen “devriye bölükleri”nden şikâyetleri, XVI. Yüz yılın ortalarından beri sürüp gidiyordu. Merkez hükümeti, vilâyet ve sancak valilerini, sekban bölüklerini halk üzerine devre göndermekten vaz geçirememişti. Daha doğrusu, vâlilerin kendileri de, çoğu zaman, isteseler de, kapu ağalarına söz geçiremezlerdi. Beylerin (yâni valilerin), kapularındaki sekbanların gezmelerine izin vermemeleri halinde, onlar, başlarındaki ağalarıyla birlikte, paşa veya bey kapusunu terkedip, izinsiz dolaşıyorlardı ki, bunlar da celâli olmuş demektir.

Vali durumunda olan paşalar ve beyler istesin veya istemesinler, kapularında (ve kapu ağalarının eli altında) kümelenen levend grupları artık sosyal bir varlık idiler. Hükümet, kadılar ağzıyla halktan gelen yakınmaların zoru altında, bunları köylerde gezmekten alakoyacak tedbirleri boş yere arayıp duruyorlardı. Artık, bütün Anadolu halkı iki karşıt obaya (kampa) ayrılmıştı. Bir geçede: kadı, müderris, ayân ve eşraf, zaim, Çavuş, yeniçeri, sipahi gibi, şehirlerden köylere kadar, mal - mülk ve çiftlikleri sâyesinde hâli-vakti yerinde olanlar ile, bunların gerisinde kademelenen zümreler, köylerde dolaşan levend ve sekbanların, şehirlerdeki hırsız ve kaatil kılığına giren çift bozanların, bayraklar açıp sipah bölüğü adına şurda burda dolaşan uydurma altı-bölük mensuplarının yarattıkları güvensizliğe karşı toplumun dirlik ve düzenliğini savunma çabasında olanlardı; o bir geçede: beylerin ve paşaların kapularında, asî olmuş resmî kişilerin yanlarında, suhte bölüklerinde, kısacası türlü şekillerde tertiplenmiş çiftbozanlar vardı. Birinci obada baş çekenler, kadılar yanında çevrelenen ayan ve eşraf olmasına karşı, ikinci obanın başları istesin veya istemesinler, ehl-i örf (beyler ve paşalar da içlerinde) zümresiydi.

Ayan ve eşraf, kadılar ağzıyla hep halk adına konuştukları şikâyetlerinde, başlarında beylerbeyleri ve sancakbeylerinin bulunduğu ehl-i örfü suçladıkları için, merkez hükümeti, kadıların yolladıkları "mahzarların" ve "kazayâ defterlerinin" etkisinde kalarak, zamanla, ehl-i örfün halka zülmettikleri kanısına iyice saplandı. Görünüşü yönünden gerçek te az çok böyleydi. XVI. Yüz yılın sonlarına doğru ehl-i örf aleyhine olan şikâyetler, çoğuncası devriye bölüklerinin halka musallat oldukları noktasında düğümleniyordu. Onun için de, III. Muradın 1591'de yayınladığı bir adâlet fermanı, söz dinlemez ehl-i örfün devriye bölükleriyle köylere gelmeleri halinde, köy halkının bunlara karşı koymalarının bir hak olduğunu bildirdi. III. Mehmed'in 1596 da yayınladığı fermana da, daha yumuşak olsa bile, aynı anlam verildi. Kadılar ile âyan ve eşrafın, köylere kadar uzandıklarını söylediğimiz yarı şehirli çiftlik sahiplerinin arkaladıkları köylüler, çevrelerine gelecek devriye bölüklerine karşı koymak için, köy yollarını onlara kapattılar. Yüzbinlerce genç sekbanının geçimi köyleri dolaşmağa bağlı olan ehl-i örf (daha doğrusu valilerin kapı ağaları) bu durumda, başlarındaki kalabalığı dağıtabilirler miydi, şüphesiz, hayır. Onlar da, köylerde bazı eşkilayaların, halkı teşvik ederek, kendilerini görev yapmaktan alıkoyduklarını ileri sürmüye başladılar. Arkasından da, yüzlerine kapanan köy ve kasaba yollarını zorla aç-

mıya karar verdiler. Anadolunun hemen her yanında valilerin devriye bölükleri (yani levendler) ile halk arasındaki çarpışmalar böyle başladı.

Büyük Karışıklık Devri: 1596 – 1608

1596 Eğri seferi hazırlıkları görülürken, halkın isteği üzerine, Anadolunun her tarafına, eski beylerbeyleri ve sancakbeylerinden çavuşlara kadar, geniş bir “muhafız”lar örgütü kurulduğu halde, ordunun Eğri seferinde bulunduğu 1596 yazında, yukarıda sözleri geçen birbirlerine karşı iki oba (kamp) arasında her an çıkmasından korkulan çatışmanın parlamasına engel olunamadı. Önce Sivas Vilâyetinde “mîrimirân bölükleri” köyler üzerine saldırıya geçtiler. Anadolunun öteki vilâyetlerinde de benzeri olaylar çıkmakta geçikmedi. Birden her taraf ateş ve kan içinde kaldı. Bu yılın kasım ayı sıralarında Eğri seferinden dönmüye başlayan askerlerin bu olaylar üzerindeki etkilerini iki yönden düşünmek gerekir. Haçova zaferi sonunda yapılan ordu yoklamasında, ya kaçtıkları, yada sefere hiç gelmedikleri için “firarî” kayda geçen askerler (kapukulu ve tımarlı sipahiler), hem ordudan atıldıkları hem de kovuşturmaya uğradıkları için, hükümete teslim olmayıp, hele tımarlı olanları, dirliklerini kaybetmiye yanaşmayarak, elbette hareket halindeki Celâli bölüklerine (yanî ası kapu ağaları ve onların yanındaki levendlere) kolayca katıldılar. Fakat , yüzbinlerce levend kitleleri içinde, “sefer firarileri”nden bu türülerinin sayısı duruma önemli bir etki yapma gücü taşııyordu. Öte yandan, beylerbeyleri ve sancakbeyleri ile öteki seferli ehl-i örfün geri yelerine ve görevleri başına dönmeleri mücadelelerin çapını büyüttü. Merkezin verdiği emir üzerine, bunlar, celâli olmuş (hükümete asî olmuş) ehl-i örf karşı, devletin emrinde bulunan ehl-i örf olarak harekete geçtiler. Fakat, gerek celâliler geçesindeki ve gerek hükümet tarafındaki sekbanlar (levendler), hattâ onların başlarındaki kapu ağaları ve bölükbaşılar, daha dün eş-dost ve aynı sosyal türden insanlar iken, bu gün karşı karşı bulunmalarını ciddiye almıyorlardı. Aslında, hem hükümetin emrinde kalmış olanları, hem de celâliğe geçenleri, her ikisi de köyleri talan eden, kasabaları basan ve geçimlerini o yoldan sağlayan aynı nitelikte insanlar oldukları için, kadıların, ayan ve eşraf baskısı ile merkeze ulaştırdıkları yakınmalara göre, kimin celâli ve kimin devlete sadık kişiler olduğunu kestirmek çok zor oluyordu. Aslında, mücadele celâli olmuş ehl-i örf ve onların levendleri ile hükümetin emrinde görülen ehl-i örf ve onların sekbanları (yanî le-

vendleri) arasında değil, kadıların etrafında topkanaan eşraf ve ayan, köylerde çiftlikler peyda etmiş zengin bir grup (bunların da çoğu gene hükümet kademesinden türemiş) insanlar ile ehl-i örfün (ister itaatte ister isyan halinde bulunsunlar) etrafında kümelenen ve kökü çift-bozanlığa varan levendler arasında geçmekteydi.

XVI. yüzyılın ortalarından beri sürekli olarak geliştiğini gördüğümüz şu nitelikteki olaylar, 1596 yazında birden bire dikkatleri Anadoluya çekecek ölçüde büyüdüğü ve en kısa zamanda hükümet düzeni diye ortada birşey bırakmadığı için, o vaktin dilinde bu pek karışık olaylar “celâlî fetreti” diye adlandırıldı, ve tarihe de öyle geçti.

Anadoluda bütün beylerbeyleri ve sancakbeyleri ile öteki resmî görevliler, katıldıkları sefer süreleri dışında, ister istemez bu levend (gerçekte çift bozan) karışıklığının ortasında bulunmak zorunda kaldılar. Çünkü, kapularında biriken kalabalık levendlerin beslenmesi için onları köylerde dolaştırmak zorunda idiler. Zaten hükümet te, kendilerini, bölgelerindeki “celâlî eşkiyası = itaatten çıkıp reayaya saldıranlar” üzerine gitmiye memur ediyordu. Reâyânın şikâyeti ise, celâlî olmuş olsun olmasın, levend bölükleri ile gezen bütün ehl-i örfendi.

İtaatten çıkmışlar ile hükümete sadık kalmışlar arasında, pek te ciddî olmayan çatışmalar bulunmakla beraber, devlet ve halk için önemli olanı, bütün ehl-i örfün, levendleri kapularına yığarak, köyleri tahribe başlamaları idi. Bu durum karşısında, köylerde çiftlik edindiklerini söylediğimiz nüfuzlular (kasabalı ayan ve eşraf, yeniçeri, sipahi, çavuş v. b.) mal ve can güvenliklerini sağlamak için, kendileri de, güçlerinin yettiği kadar levend yazarak, oturdukları köyü yada çiftliklerini koruma tedbirlerine baş vurdular. Öte yandan, Anadolu da canlarını tehlikede gören bir çok kişiler, İstanbul gelerek, hükümet üzerinde baskı yapmaya, halkın zulümden kurtarılması, asilerin temizlenmesi amacı ile bir iç sefer düzenlenmesi için direnmiye başladılar. İstanbul halkından olup ta, Anadolu dan vakıf, çiftlik, arpalık yada öteki suretle gelir sağlar durumda olanlar da zarara girdikleri için, aynı harekete onlar da katıldılar. Gerçekleyin, 1599 sıralarına gelindiğinde, asî ehl-i örf içinde ün yaparak geniş bölgelerin bütün asilerine hükmedecek güçte şefler doğmuş bulunuyordu.

Bunlardan birisi, Konya çevresini kasıp kavuran eski Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa, öteki de, Divriği Sancağı Beyinin kapu ağaların-

dan olduğu söylenen Kara Yazıcı Abdulhalim idi. Bunlardan daha küçük yüzlerce asî şef, başlarındaki kalabalık levendlerle, gruplar halinde, Anadolu'nun hemen her tarafında kol gezmekte, sarı ve kırmızı bayrak çekip dolaşan asî "sipah bölükleri" (İstanbulda yeniçerilere hep yenilen zipah zorbaları bunlara karışmaktaydılar), suhteler (Medrese öğrencileri) birbirini peşisıra köyleri, ve güçleri yeterse, kasabaları soymakta idiler.

Hükümet, ilk celâli seferini, adları İstanbul'a korkunç olarak yansıtılan Hüseyin Paşa ve Kara Yazıcı üzerine 1599 temmuzunda düzenledi. Yollanacak kuvvetlerin başına da Sinan Paşazâde Vezir Mehmed Paşa getirildi. Ordu ve bu arada Anadolu askeri, erbaharda Vezir-zam İbrahim Paşa ile Avurturya seferine gittiğinden, Sinan Paşazadeye koşulan kuvvetler ocağa yeni alınmış bin kadar kapukulu ve ulûfe vaadi ile toplanmış levendlerden (yani çiftbozanlardan) teşkil olundu ve Mehmet Paşa Konyaya hareket etti. Konyada, levendleri her tarafı kavuran Hüseyin Paşa, bu durumda Karayazıcı ile birleşmek üzere, Urfa çevresine gitti. Bütün celâliler Mehmed Paşa ile karşılaşmak üzere orada toplandılar. Bu seferden kesin sonuç çıkmadı. Karayazıcı, kendisine sığınan Hüseyin Paşayı teslim ederek, hükümetle, bir sancak beyliğine atanmak koşulu üzerinde barıştı. Vezir Mehmed Paşanın askerleri halkı soymakta asî levendlerden geri kalmadığı için, ve paşanın kendisi de başka bir celâli olduğu ileri sürüldüğünden, azlolundu. Yerine Sokulluzâde Hasan Paşa yollandı. İki tarafın çoğunlukla levend olan askerleri ve bölüklere kumanda eden kapu ağaları (iki taraftakilerin de çoğu altı - bölük sipahisi) ve bölükbaşıkırı, aynı sosyal kökten oldukları için, birbirleriyle ciddi harp etmedikleri yüzünden, bu seferden olumlu bir sonuç alınamadı. Sonunda, Karayazıcı Canık taraflarında 1601'i 1602'ye bağlayan kışta öldü. yerine kardeşi Deli Hasan celâli başı oldu. Yeni şef, Tokatta, Sokulluzâdeyi öldürtmeyi başararak, asî güçleriyle Ankara üzerinden Kütahyaya geldi. Asî'nin celâli ağalarından önemli kişiler hep Bölük halkından olup, tam bu sırada İstanbuldaki Alt-Bölük arkadaşları ile yeniçeriler arasındaki bir çatışmadan kendileri için umutlu bulunurken, yeni çerilerin sipahileri yendikleri öğrenilince, Deli Hasan, hükümetten Bosna Beylerbeyiliğini kopararak, Rumeliye geçti. Kendisini izlemiyenler, Anadolu'ya geri dönerek, 1603 yazından itibaren yurdu yeni ve daha korkunç bir yağma kavgasına soktular ki, daha geniş köylü kitlesinin katıldığı bu yeni hareket tarihte büyük kaçkun adıyla ün almıştır.

Büyük Kaçgun 1603 - 1608

Büyük halk kitlelerinin, özellikle açık köylerde oturanların, ya eşkiyaya katılıp soygundan faydalanmak istemesi, yada tazyik ve korku etkisiyle yerinden yurdundan uzaklaşmak zorunluğunu duymaları sonucu, şuraya buraya dağılmalarının başladığı 1603 yazından sonraki yıllara büyük kaçgun denmesi Anadolunun o korkunç tarihî yaşantısını gerçeklere uygun bir biçimde nitelemiştir.

Celâli olaylarının bu derece azgınlaşmasının, her halde, önce Karayazıcı ve ondan sonra da biraderi Deli Hasan'ın ortadan çekilmesiyle ilintili olmaları gerekiyor. Sanılır ki, sözü geçen o ünlü başbuğlar memleketin geniş bölgelerine söz geçirdikleri için, küçük eşkiya gurupları kendi başlarına pek kılmıdayamıyorlardı, ve Karayazıcı ölüp, Deli Hasan da Rumeliye geçince, eskiden onların celâli bölüklerinde ağa, yada bölükbaşı ve başbölükbaşı olanlar ayrı başlar çektiler; o zamanın bir sözü ile, her biri bir "ejder" kesildi. Böyle büyüklü - küçüklüleri içinden ünleri en geniş olanları, Tavi Halil, Karakaş Ahmet, Kalenderoğlu Mehmed, Kınahoğlu Mustafa, Kara Sait v. b. daha pek çokları hep birer bölgeye saldırmışlardı. Ömer Paşa, Zülfikâr Paşa, Yıldızlı İbrahim Paşa gibi, celâlilikten vaz geçme sözünü verip, devletten beylerbeyliği koparanlar, yada beylerbeyi iken celâli olan "paşa" ünvanlılar da eksik değildi. Fakat, bütün bu şeflerin yetiştiği asıl kaynak, İstanbulda yeniçerilerle çatışmasında hep te yenilen Altı-Bölük sipahileri ocağı olduğu dikkati çekiyor. O halde, çiftbozanlar (sekban ya da levend adları ile) ancak celâli eri ve beceriklileri en çok bölükbaşı ve başbölükbaşı olarak, beylerin ve paşaların kapılarında kapı ağalığı yapıyorlar, yada İstanbulaki yeniçerisipah çatışmasında bozulunca, canını Anadoluya atan sipahilerin etrafında toplanmış oluyorlardı. Köyden kurtulan reyanın içlerinden celâli şeflerinin yetişmeyişi, onları bu yaşantıya ancak resmî görevlerinde anlaşmazlığa düşmüş asi kişilerin sürüklemesi zorunluğu, hiç şüphesiz Anadolu halkının devlete itaat kavramı yönünden çok önemli bir sosyal-siyasî oluşturu.

Büyük Kaçgun olayının "Fetret" devresinden ayrışılığı, levendlerin hücumlarını kasabalara ve hattâ büyük şehirlere genişletmeleri idi. Bu yüzden Ankara, Kayseri, Sivas v. b. önemli merkezler büyük hasar gördüler; dış mahalleler, surlar dışında kalan çarşı ve pazarlar birkaç defa celâlilerce ateşe verildi. Köylülerin çoğunluğu, ziraatı bırakıp, gittikleri, ve yerlerini yok pahasına ele geçirenler de rahat ekip biçemedik-

leri, hayvan beslemeyi tercih ettikleri için, ekimin azaldığı Anadolu'da kıtlık çıktı. Celâlilerin de yollarını kestiklerli şehirlerde yiyecek fiyatları misli görülmedik derecede yükseldi. Devletin siyasî düzenine bunda bir tehlike görünmediği için, bu yönden bir endişesi olmayan hükümet, Avusturya seferine her yıl aralıksız asker yetiştirmekten geri kalmadığı dolayısıyla, celâlilere karşı tertiplemediği kovuşturucu ordunun kadrolarını ancak levendlerle doldurmakta, buna çok az kapukulu katabilmektedir. Onun için de, iki taraf levendleri ve subayları karşılaştıklarında, birbirleriyle ciddi olarak harp etmiyorlar, Hatta hükümet tarafındakiler, sıkışınca, celâlî cephesine geçiyorlardı. Bu durum, hükümetin yolladığı kuvvetlerin kaç defa yenilmelerine ve serdarın kendi canını zor kurtaracak duruma düşmesine sebep olmuştu. Yıllar boyunca uzayıp giden başarısızlıklar karşısında, uzun süredir bağlandığı Avusturya seferlerini de gevşetmek istemiyen devlet, Anadolu'yu dirlik ve düzenliğe geri kavuşturabilmek için, asî başbuğlara sancakbeyliği, beylerbeyliği ve aşağı dereceden olanlarına da Altı - Bölüklerden birinde ulufe verme yolunu tuttu. Bu usul gerçi onbinlerce celâlî erine silahlarını bıraktırmadı; başlarında kilerden birkaçı, hükümetten mansıp alıp kendilerini bırakınca, onlar yeni şeflerini pek kolay buldular. Fakat, asîleri mansıplara tayin etme siyaseti, Osmanlı hükümet düzeninin ana kurallarından biri demek olan enderun mektebinden çıkmış olma geleneğinde gedik açtığı için, Türkiyenin siyasî-sosyal hayatında çok büyük değişiklik yapacak bir adım atılmış olmasıyla pek önemlidir.

Celâlî başbuğlarına valilikler verilmekle, Anadolu'nun düzenliğe kavuşamayacağı, çünkü, bunun bir sekban-levend tufanı olduğu, şu halde, çoğu paşa ve bey kapularından kaçmış sekbanları, gene kendileri gibi olan öteki sekbanlardan derlenen güçlerle yenmenin mümkün olmadığı bir çok deneylerle ortaya çıkınca, hükümet Avusturya seferini bitirmeyi uygun buldu. Her halde, Anadolu'nun yıllardır çektiği ıstırapına bir son vermenin, Macaristan savaşlarından parlak sonuçlar alma umudu ile seferi uzatıp gitmekten çok daha önemli olduğunu herkesten çok iyi anlayan Veziriazam Murad Paşa, 11 ekim 1606 tarihli Zivatorok barışını yaparak, uzun süredir orduyu bağliyan harbe son verdi. Böylece, Anadolu'yu eşkiyâdan temizliyecek iç sefere başlama fırsatını yaratmış oldu. Veziriazam Murad Paşa, 1607 Temmuzunda başında ordu ile yola çıktı; Halep yolculuğu süresince pek çok zorbayı, ya affetme vaadi, yada yakalatacak suretiyle öldürttü. Bu sırada celâlîlerin en tanınmış olan Kalenderoğlu Mehmed'e Ankara sancakbeyliğini vermeye yanaşmış görünerek

onu oyalarken, Maraş yakınında, celâlîler dışında sayılması gereken Canpolatoğlu Ali Paşayı perişan edip İstanbul'a kaçırdı. Ve oralarda kışlayarak, ertesi yılda, evelce Karayazıcı olayında görüldüğü gibi, bu kere de Kalenderoğlunun etrafında toplanmış olan celâlîleri gene aynı çevrede, 1608 temmuzunda, bozguna uğrattı. Söylenişine göre, bu iç savaşta Murad Paşa onbinlerce sekbanın kanına girdi. Çünkü o, celâlîliğin son bulmasının sekbanların yok edilmesine bağlı olduğunu iddia edenlerdendi. Halbuki, köy sosyal bünyesi o kadar çok sekban adayı (çiftbozan) çıkarıyordu ki, onları tüketmek imkânsızdı.

Murad Paşanın, çoğunluğu kapukullarından ibaret olan askerlerine güneyin Mısır, Suriye, Irak ve o çevrelerin aşiret kuvvetlerini katarak teşkil ettiği ordusuyla Anadolu'nun çiftbozan eşkiyasına ve onların, çoğu Altı - Bölükten, Çavuş, Zaim, daha açıkcası asi ehl-i örfden olan başbuğularına en öldürücü darbeyi vurduğu bir gerçektir. Fakat, ihtiyar Vezirizam, bu suretle, ancak yiğitlik uğruna kendine karşı çıkmış celâlîleri yenmiş oluyordu. Öte yandan, 1596'dan beri büyük karışıklığın 12 yıl süren kanlı yaşantısı içinde yeni bir sosyal - iktisadî sınıf türemiştir ki, celâlîliğin yarattığı şartların oluşturduğu bu sınıf, aslında, celâlî şefliğinin yeni biçiminden başka bir şey değildi, Murad Paşa, Anadolu'yu barışa kavuşturduğuna ne kadar inanmış olursa olsun, artık Türk toplumunun dirlik ve düzenliği, babası celâlî karışıklığı olan bu yeni sınıfın etrafında şekillenecek idi.

Gerçekleştiren, önceleri, başlarında asî levend bölükleri olduğu halde, hiç bir yere bağlı olmadan, hattâ mal-mülk te düşünmeden, bir gün burada bir gün orada dolaşıp duran yüzlerce celâlî şefi, özellikle büyük kaçgunluk döneminde, kendilerine en uygun gelen birer bölge seçip, oranın her hangi bir kasaba, yada köyünü kendilerine yasan (üs) yaptılar. Bu gibiler, halkın yerlerini terketmeleri sırasında, yok pahasına satmak zorunda kaldığı emlak ve tarlalarını de ellerine geçirmişlerdi. Celâlî kitlelerini idare ederken de gördüğümüz bu insanların büyük çoğunluğu Altı - bölük halkından, yâni kapukulu suvarisi idi. İstanbul'da nüfuzun yeniçeriler elinde olmasına karşılık, memleket içlerinde de üstünlük, şu halde, bunlara geçmiş bulunuyordu. En az XVII. Yüz yılın ortalarına kadar Türkiyeyi titreten ve zaman zaman toplanarak İstanbul üzerine yürümeye yeltenen bu sınıf, tarihte, "sipahi zorbaları", yada sadece, "zorbalı" adını almışlardı.

Kuyucu Murad Paşanın yukarıda sözü geçen zaferinden sonra, I. Ahmed'in, Büyük Kaçgunluk'ta dağılan köyleri geri yerlerine döndürmek üzere, yayınladığı ünlü "Adalet Fermanı"nda, köyleri çiftlik haline getirerek ve fakir halkı borca boğarak kaçmalarına sebep olduklarını ileri sürdüğü ve derhal köyleri boşaltmalarını istediği "mütegallibeler", büyük çoğunlukla bu sipahi zorbaları idi, ve yeniçerilerden de çiftlik edinenler çok bulunsa bile, bunların "zorbalık" seviyesine çıktıkları pek görülmemiştir. Sözün kısası, XVI. yüzyılın ortalarından başlayan, 1596 yazında tam bir boğuşma ve "çiftbozan tuğyanı" biçimine girecek, ancak, o da, toplumun takatı kedildiği için, Vezirazam'ca 1608 de yatırılan "celâli isyanları" sonucunda, hem devlet düzeni hem de Türk toplumunun kendisi iyice değişmiş, örneğin, I. Ahmed'in ölüm yılı olan 1607 Türkiyesi'nin, 1547'ye kadarki erişkinli düzeninden tamamen sıyrıldığı, artık her yönden yeni bir devir yaşamaya başladığı anlaşılmıştır.

Devlet İdaresinin Enderunlular Tekelinden Çıkması Dönemi: 1617-1703

Osmanlı İmparatorluğunun XVII. yüz yılı, gerek hükümet idaresi ve gerekse toplumun dirlik ve düzenliğini şekillendiren faktörler bakımından, devlet'te klasik - kuralcı idare şeklinin ortadan kalkmış olduğu yeni bir dönemdi. Örneğin, harp güçlerinin teşkili biçimi: artık eyalet askeleri içinde tımarlı sipahi başta gelmiyor, vilâyet ve sancak valilerinin kapularında besledikleri "sekban ve sarıcalar" devletçe de kabullenilmiş kanunî kuruluşlar olarak onların yerini alıyorlardı. Her valinin, maddî gücüne göre, kapusunda ulûfe (gündelik) ödeme esasına göre topladığı bu askerler, başlarındaki kapu ağaları, başbölükbaşları ve bölükbaşları ile her yönden padişahın kapukullarına (yeniçeri ve Altı-Bölük halkına) çok benziyorlardı. "Padişah leşkəri" diye adlandırılan kapukulları da, hem kadrolarını besleme biçiminde, hem de garnizonlanmalarında meydana gelen değişiklikler yüzünden, bundan böyle eski kapukulları değildiler. Devşirme ve esir çocuklar gene kapukulu sağlanmasında birer kaynak idiler. Ancak, artık XVII. yüzyılda sayıları XVI. yüzyıldakinin en az dört katına çıkmış bulunan bu tür askerlere ait kadrolar artık, Türk halkından, aynen paşa kapularına yazıldığı şekilde, gençleri buraya da almakla doldurulabiliyordu. Miktarları bu kadar çok olan kapukulları (yeniçeriler ve Altı - Bölük halkı), 1558 deki Şehzade Bayezid İsyanından beri, Anadolu şehirlerine garnizon kurmuşlar ve bir daha

kalkmamışlardı. Kapukulu erleri ticaret, esnaflık, çiftçilik te ettikleri için, kapukulu ocaklarının, böyle, taşra şehirlerinde garnizon kurmalarının, halkın hayatı için olduğu kadar, devletin sefere asker yollama çabaları bakımından da büyük önemi vardır. Bu durum, şehirlerde, kadı, subaşı, şehir kekhudası ve şehirlerin öteki ileri gelenleri yanında, yeniçerilere bakan bir "yeniçeri serdarı" ile Altı - Bölük halkına bakan bir de "Kethüdayeri"nin yer almaları sonucunu verdiğiinden, vilâyet idaresi, bu yeni otoritelerin her şeye burunlarını sokmaları ile, eski düzeninden sapmakta gecikmedi.

XVII. yüz yılın malî düzeni de öncekinden çok farklı idi: Osmanlı klasik vergi şekli, şehirlerde ticaret, endüstri ve öteki kazanç işlerini vergilendirme esasına dayanan mukataalardan, hepsi de mirî toprak ekip biçen köylülerden bunun karşılığında türlü adlarla ahnan icar ve kiralardan ibaret olup, bu alanlara giren bütün vergilerin, resimlerin miktarı devletin koyduğu kanunnamelerle akçe olarak tayin edilmişti. Bunun dışında, Divan hükümeti harp ilan ettiği zaman, sırf sefer masrafına harcanmak üzere, tekâlif-i divaniye adı ile çok hafif bir vergi daha alırdı. Bu türe giren vergilerin miktarı, evi - toprağı olan mükellef kişilerden kurulmuş avariz hanelerinden, "hane başına" hesabı ile her seferin gösterdiği ihtiyaca göre fermanla toplanırdı.

XVII. yüz yılda, kanunname çerçevesindeki vergilerin miktarı hiç değişmediği için, akçe değerindeki düşme yüzünden bu çeşit vergilerden elde edilen gelir de önemini kaybetmiş, bunun üzerine, devlet, artan ihtiyaçlarının karşılığı olan parayı bulabilmek amacı ile tekâlif-i divaniyeyi artırıp durmuş, aynı zamanda, yalnız sefer yıllarında değil, her yıl ödenen vergiler haline getirmiş, öte yandan, çeşitlerini de çoğaltmıştır.

Kanunname içi vergilerin hiç değişmeden, ilk konuldukları şekilde kalmaları, dirlik (timar) sahiplerinin gelirlerinin de sabit kalmasını gerektirdiğinden, timarlı sipahilik sanki iflas etmiş, beyler ile paşalar v. b. yüksek dirlik (has) sahipleri ancak devletin tekâlif-i divaniyesine paralel olarak imdad-ı seferiye, imdad-i hazeriye adlı salmaları icat, aynı zamanda, halkın devlet büyüklerine bir zamanlar ödemiş bulunduğu (peşkeş cinsinden) hediye sûretindeki alımları yeniden canlandırarak, gelirlerini ihtiyaçlarına göre artırma imkânını bulmuşlar, ödeyicilerin itirazları karşısında, devlet beylerin ve paşaların bu çeşit salmalarını önce kınamış, ama sonradan onların kapılarında yığılan "sekban ve sarıca-

lara” seferlerde ihtiyacı olduğunu görerek, artık ses çıkarmaz olmuştur. O halde, kısacası, XVII. yüzyılın vergileri, gerek divanın ve gerek valilerin, “avariz hanesi” başına topladıkları salmalar karakterini almış olup, önceki yüzyıllardan gelen kanunname içi vergiler gene devam etmiş olsalar da, değişmeyen miktarları artık bu yüzyılda önemini yitirmiştir.

İdarî düzen de bu yüzyılda öncekinden farklı idi: eyaletler artık vezirlere veriliyordu. Çünkü, merkezde o kadar çok vezir türemiştir ki, divanda bunlara yer bulmak imkânsızdı. Vezirlerin sayısı, hattâ eyalet sayısından da çok öte geçtiği için, açıkta kalan bir çok vezirleri sancaklara vermek zorunluğunda kalmış, bu gibi, sırf geçim aracı olarak vezirlere, yada beylerbeyi rütbesinde olan paşalara verilen sancaklara o kimsenin arpalığı denmişti.

XVII. yüzyıl ilerledikçe, artık sancakların büyük çoğunluğunun paşalar elinde arpalık olarak idare olunduğunu görüyoruz. Arpalık sahiplerinden bir çoğu, özellikle vezir rütbesinde olanlar, İstanbuldaki konaklarından ve “ekâbir” çevresinden uzaklaşmak istemedikleri için, isteyen, arpalığı olan sancağın idaresine geçici olarak bakacak adam demek olan bir mütesellim’i gönderme yolunu tutmuştu. Önceleri geçici (yâni, arpalık sahibinin kendisi gelene kadar) kaydı ile baş vurulan mütesellimle idare etme işi, giderekten kurulu düzen hâline gelmişti; her arpalık sahibinin, hükümetin iznini alarak, yerine sürekli görevle bir mütesellim yolması normal karşılanır oluyordu.

Eyaletlere (vilâyetlere) verilen vezirler ise, genel olarak görevlerinin başında kendileri bulunuyorlardı. Ancak, vilâyetleri içindeki bazı sancakların arpalık olarak öteki vezirlerde bulunması vezir valilerin idare işlerini güçleştirmekteydi.

Sancakların ve vilâyetlerin başındakiler, ister arpalık sahibi olarak, ister vilâyet paşası olarak atanmış olsunlar, rütbelerinin aşağısındaki görevlere verilmiş olan bu türdeki valilerin XVII yüzyıldakilerden farkları bundan daha ötede başka bir yönden de göze çarpıyordu. Öncekiler kapılarında, yıllık tahsisatlarının (has tutarlarının) her beşbin akçesine bir cebeli (cenk askeri) besliyecekleri için, bir sancakbeyinin ortalama 120 cebelisi ve içoğlanları ile birlikte belki en çok 200 kişilik kapısı vardı, ve kendisi, çıkış yeri olarak, kesin surette enderun adamı olduğu için, padişaha itaatı mutlak idi. Bir beylerbeyinin de ancak 300 - 350 kişilik kapu halkı olurdu. Enderunlu olarak, o da padişaha mutlak itaatliydi.

XVII. yüzyılın sancakbeyi yada beylerbeyi ise, her zaman enderunlu değildi; bazan bu görevi eşkiyalıktan, yada zorbalıktan vaz geçerek elde edenler vardı. "kapu besleme işi" de, artık kanundaki düzene uygun olma zorunluğundan çıkmıştı. Her vali kapusu halkının miktarını kendi maddî gücüne göre düzenliyordu. XVII. yüzyılın en gözde valisi, kapusunda en kalabalık ve disiplinli "sekban ve sarıca" besliyebilen paşa idi. O halde, kendi kapı güçlerine dayanan XVII. yüzyıl valileri, padişahların fermanları gereği yerine, elleri altında müesseseseleşmiş bulunan bu binlerce kişinin teşkil ettikleri "sarıca ve sekban bölükleri"nin yaşama sorunları neyi gerektiriyorsa onu yapmak zorunda idiler. Artık, padişah, kızdığı zaman, eline bir ferman tutuşturduğu kapucusunu yollayıp, başşehirden çok uzaklardaki bir vilâyette görevde bulunan koca bir beylerbeyinin kafasını uçurtabildiği yüzyıl arkada kalmıştı. Bu demektir ki, XVII. yüzyıl valileri, kapılarındaki binlerce kişilik "sekban ve sarıca"larıyla kendi güçlerine dayanan birer kuruluşun başında idiler. O halde, XVII. yüzyıl valilerinin itaatsizlikleri, çoğu zaman başında buldukları kurulu düzenin (sekban-sarıca topluluğunun) çıkarını yansıttığından, devlet, bu türlü asi valilerin hakkından gelse bile, yerine yolladığı vali de aynı olurdu. Çünkü, artık, valilik, yukarıki nitelikte bir düzen içinde ona uymak zorunda olan bir organdı. Valiliği bu hale düşürmede hükümet merkezinin de kusuru çoktu. Örneğin, tayinlerden alınagelen berat harçları çok yükselmiş, hattâ rüşvet ile de karışmıştı. Bir yandan rüşvetçilerin, o bir yandan hükümetin, gelir sağlamak için, vilayetleri, sanki arttırma ile satarcasına, ondan ona vermeleri, eyalet paşalarını cidden yoldan çıkarmıya yetiyordu.

Vilâyet ve sancak idarelerinin, kapıları sekban ve sarıcalarla sarılı valiler elinde olması, adalet düzeni yönünden de büyük değişikliklerin ortaya çıkması sonucunu vermiştir. Çünkü, eskiden padişah fermanına yüzde yüz başı eğik ehl-i örf artık yoktu. Yeni ehl-i örf, başlarındaki çoğu vezir olan paşaları da pohpohlayarak, görevlerinde tam zorbaca davranıyorlardı. Şer-i şerifin temsilcisi olan kadı veya onun naibi, bu kendi başına buyrukları nasıl murakebe edebilirdi. Tersine olarak, öyle valiler veya onların mütesellimleri türemişti ki, kadıyı ayaklarına çağırıp, yada haber salıp, istedikleri gibi karar aldılmaktan çekinmiyorlardı.

Geçen yüzyıla göre, bu yüzyılın "taşra idaresi"nde meydana gelen daha önemli bir değişiklik, Osmanlı İmparatorluğunun sanki orta direği sayılan kadılık düzeninde olmuştur: Aynen sancakbeyliğinde olduğu gibi,

kadılıkta da “arpalık” usulü ile tayin yoluna gidilmiş, sayıları çok artan “mazûl” ulemaya (şeyhülislâm, kazasker, yüksek payeli müderris, kadı v.b.) geçimlerini kolaylaştırmak amacı ile, kadılık, arpalık biçimiyle verilir olmuştur. Hattâ, ulema içinden bazı itibarlı olanların arpalıkları bir kaç kazayı bile kapsadığı çoktu. Bir yada bir kaç sancağı arpalık olarak ele geçiren paşaların yaptıkları gibi, İstanbul ulemâsının pek çoğu da, merkezden kımıldamıyarak, kendilerine arpalık tayin olunan kazalarını İstanbuldan yolladıkları “naipleri” eliyle yönetiyorlardı. Pek tabiidir ki, daha pratik ve ucuz olduğu için, çoğu zaman kazanın yerlilerinden bir müderrisin üzerine de verilen mahkeme naipliği, bağımsız olmayıp, kadılık görevinin asıl sahibini memnun etme zorunluğu altındaydı. Bu duruma göre, mahkeme hâsilâtı İstanbuldaki efendiye yeter dereceyi buldurulduktan sonra, daha bundan “naip” efendinin geçimini sağlayacak bir miktarın da elde edilmesi gerekirdi.

Şu durumdan anlaşılıyor ki, XVII. yüzyıl Türkiyesinde vilâyet idarelerinden pek çoğu, gerek valilerin ve gerek kadıların birer “hasılat” elde etme araçları demek olan “mütesellim” ve “naip”lerin eline verilmiş bulunmaktaydı. Biri karar verme, o biri yürütme yetkilisi olarak, “hasılat”larının artıp eksilmesi birbirlerinin davranışına pek bağlı olan kadılar (ve naipleri) ile (ehl-i şer-ile) vâililer veya mütesellimleri (ehl-i örf), çıkarlarının gerektirdiğine göre, bâzan iş birliği, bazan da zıdlaşma halinde olmuşlar, her iki halde de reaya soyulmuştur.

Merkez idaresi: Başta Padişahın cülus şekli, saltanat sürme şartları olmak üzere, vezirazam ve hükümetin öteki ileri gelenlerinin, gerek makamlarına ulaşma, gerek görevlerini yapma ve sürdürme yönlerinden durumları, XVII. yüzyılda artık değişmiş bulunuyordu. Padişah olan şehzadenin, kendisinden taht dâvâcısı olmaları diye, kardeşlerini öldürtmesi geleneği I. Ahmed ile birlikte son bulmuştur. Bununla birlikte, padişahın mutlak idaresi de, artık bu niteliğini kaybediyor, hattâ ölene kadar tahtta kalması da geçerli bir kanun olmaktan düşüyordu. İstanbulda yeniçeri Ocağı, ulemâ ve Altı - Bölük halkı gibi üç ayrı güç grupları, aralarındaki siyasî nüfuz yada çıkar çekişmesi ile, ikisi birine karşı birleşerek, padişahın cülusu, tahtında güvenle oturabilmesi, hükümdarlık idaresinin sökerlilik derecesi, bu rakip güçlerden üstün gelenin arzusu doğrusunda bulunması, vezirazam ve öteki ricalin tayin ve azilleriyle, görev yapabilmelerinin gene bu sözü geçen güçlere bağlı olması olağan hale gelmiş bulunuyordu. Saray kadınlarının, ricalin, kendi aralarında

çıkan nüfuz mücadelelerinin de, ayrıca, yeniçeri, ulemâ ve Altı - Bölük diye ayrımlanan bu üç güce, işlere kolayca karışma fırsatı verdiklerini unutmamalıdır.

Bu yüzyılın, ölüm, taht'tan inme, cülus gibi, padişaha ilişkin olayları ile, vezirazamlığa, öteki yüksek mansıplara yapılan atanma, yada azil işlemleri incelenirse, yukarıda söylendiği biçimde adları sayılan alt gücün işe kanunsuz karışmaları ile merkez idaresinin artık kararsız bir düzen yaşantısı içinde bulunduğu kolayca ortaya çıkar.

XVII. yüzyılda yaşanan Osmanlı düzenliğinin genel karakteri özetlenirse, bunun açık ifadesi şu olacaktır: Devletin gerek şeriatın ve gerekse geleneklerden çıkararak "kanun" halinde ortaya koyduğu kurallara hükümet yönetiminde uyulup uyulmaması, artık merkezden memleket içlerine kadar her tarafta ortaya çıkmış bir takım kendivar güçlerin çıkarına uygun olma şartına bağlı hale gelmiş bulunuyordu ki, bu güçler de, o devir tarih edebiyatında "zorba" deyimini ile nitelenen irili ufaklı bir takım kişilerce kullanıla geldikleri için, bu biçimde şer-i şerif ve kanun-i münif dışı etkilerden bir türlü kurtulamayan hükümetin bu tarih dönemine "Zorbalar Devri" demek çok yerinde olmuştur.

Büyük celâli karışıklıklarının az çok yatıştığı 1608 den III. Ahmedin cülûs yılı olan 1703 e kadarki 95 yıllık sürenin olaylarını gözden geçirmek, "zorba"lar devrinin özelliklerini her halde daha iyi ortaya koyacaktır.

Devlet merkezinin bu dönemdeki yaşantısında Padişah, divân ve ordu olarak, kademeli üç organ hâlinde bölümlenen merkez örgütü, bütün XVI. yüzyıl süresince yavaş yavaş, yeniçeri, Altı - Bölük Halkı ve ulemâ deyimlerinin belirttiği üç gücün etkileri altına girmeye başlamıştı . Artık iyice süreklileşen Anadolu karışıklıkları üzerine, bir de, 1578 İran, 1593 Avusturya seferlerinin açılmış olması ile, hem devlet hizmetlileri ve hem de halk için yaşama şartları çok zorlaşmış, celâli isyanları Anadoluyu hükümet örgütünün kontrolundan çıkarmış, İstanbul da bu sıkıntıdan uzak kalamıyarak, orada da yönetim düzeni sarsılmıştı. Böyle bir durumda, iki rakip grup olan yeniçeriler ile Altı - Bölük, hükümette biri ötekinden daha etkili olma kavgasını bütün bütün çığırından çıkardılar. III. Murad'ın yerine 1595 de taht'a geçen III. Mehmedin sekiz yıllık padişahlığında Artık bir tarafta yeniçeriler ve arkalarında ulemâ, o bir tarafta , Altı - Bölük halkı ve arkalarında Anadoludaki

destekçi arkadaşları biçiminde belirtilebilecek olan bir siyasî çekişmenin yarattığı ortadamdaki hükümet oluşumuna alışılmış bulunuyordu. Bu demektir ki, başta vezirazam olmak üzere, devletin başlıca ricalinin tayin, görevde devam ve azilleri, pâdişahın iradesinden çok, saray kadın ve hizmetlilerinin de içine karıştıkları şu yukarıda nitelediğimiz siyasî baskı güçlerinin ne zaman çıkaracakları belli olmayan bir "fitne"nin sonuçlanma şekline bağlı idi.

O halde, başarılı bir vezirazam, görevine lâıyk kişi olan değil, şu siyasî baskı gruplarının "fitnelerinden" makamını kurtarmakta becerikli olmasını bilen adam demektir. Üç grup halinde ayrımlanan bu güçleri vezirazama karşı, bazı kere saray kadınları, yada ağaları da ayaklandırıyorlardı.

İster kendi çıkarı için, ister saray mensuplarının aleti olarak harekete geçmiş bulsun, ayaklanan her siyasî baskı grubu dâvâsını, genel olarak, "meşru" bir isteğe dayamaktaydı. Örneğin, memuriyetlerin rüşvetle alınıp verilir olduğu, memleket işlerinin devlet hayatını sarsacak biçimde kötüye gittiği, ricalin gerçekleri padişahın sakladıkları, ricalden, şu ya da bu kişilerin eşkiyayı korudukları v. b. iddialar ortaya atılarak, bunda başsorumlu sayılanların başları istenirdi. İsyanı yöneten o zorbaların, önce ricalden başlayıp, sorumluluğu padişaha kadar uzattıkları da çok görülmüştür. Böyle hallerde, padişah, ayaklananların isteği üzerine, "zorbabaşılar" ile ayak divanında yüzyüze gelir, onları ikna edemezse, haklı yada haksız olduklarına bakmadan, başlarını istedikleri kimseleri feda etmek zorunda kalır, kendi makamını son çare olarak böyle kurtarırdı. Ancak, işi bu dereceye getirmeden önce, asî grubu yatıştırma, bu da olmazsa, rakip gruba ezdirme yolları aranırdı. Bir dâvâ ortaya atarak, gerçekte ise, ya saraydan, ya ricalden bâzılarınca, o birleri aleyhine kışkırtma yolu ile, yahut da kendi çıkarları için harekete geçenler yeniçeri ise, onlara karşı Altı - Bölük halkının, eğer Altı - Bölük ayaklanmış ise, yeniçerilerin kullanıldıkları çok görülmüştür. Böyle bir halde, başşehirde kanlı olaylar çıkmakta gecikmez, rical de kapsamında, devletin başşehirdeki bütün hükümet mensupları iki oba (kamp) olur, ulemâyı kendi dâvâsına çeken taraf çoğuncası üstün gelir, bazan ulemânın da taraflardan birini seçmekte ikiye bölündükleri olurdu. İstanbul'da bu türden olaylar bütün XVII. yüzyıl süresince çok görülmüş, Devlet hayatını, harp yenilgisi veya yorgunluklarından önce bunlar sarsmıştı.

Vezirâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın Macaristan seferinde bulunduğu 1603 ocak ayında, Altı - Bölük sipahileri, Anadolu'nun celâli elinde kaldığı, Erzurum, Sivas , ve öteki vilâyet valilerinin, memleketi sekbanlarına soydurdukları, Maristan seferinin de iyi idare olunmadığı v. b. kötü buldukları işleri ricalin padişaha haber vermediklerini ileri sürerek isyan ettiklerinde, Şeyhülislâm, sadaret kaymakamı ve daha bir kaç kişi değiştirildi. Padişaha düzenlettikleri ayak divanında, saray ağalarından ikisini de öldürttüler. Gerçekte, şu isyanı da, başarılması halinde makam bekleyen bir grup arka perdeden idare ediliyorlardı, ve "zorbalar"ın ilk elde sadaret kaymakamı yaptıkları Mehmed Paşa bunların başında idi. Acele İstanbul'a dönen Vezirâzam Yemişçi Hasn Paşa, bunu iyice anlamış olarak, yeniçerileri harekete getirdi ve sipahi isyanı bu biçimde bastırıldı.

Çıkarları uyuştığında, yeniçerilerle Altı-Bölük halkının ayaklanmayı birlikte düzenledikleri de olmuştur. Sultan II. Osmanın tahttan düşürülmesi ve öldürülmesi olayı buna bir örnektir. Saray mensupları ile rical arasından türeyen bir grubun padişah üzerindeki etkisini kıskanan karşı gurup, ulema ve kapukullarını da işleyerek, çıkmasına sebep oldukları askerî ayaklanma, genç hükümdarın beş yıllık saltanatı süresindeki hatalı hareketinin uyandırdığı hoşnutsuzluğun da katılması ile, büyük bir ihtilal rengini aldı. Sultan Osmanın, gûya hacca gitme perdesi altında, kapukulu ocaklarını kaldırup, orduyu sekbanlardan kurma gizli iyeti ile hareket etmekte olduğu propagandası yeniçeri ve sipahi askerlerini birleştirmiş, ve ulemâ da kendilerine katılınca, 1622 Mayısının 19'unda genç padişah tahttan indirilmekle kalmamış, hakaret derecesinde işkencelerle öldürülmüş, gene yerine, akıl hastası olan I. Mustafa geçirilmiştir.

Kapu kullarının bir padişahı bu biçimde öldürerecek cesareti kendilerinde bulmalarını sağlayan şu ortam, artık XVII. yüzyılın Türkiye-sindeki hükümet yaşantısının "zorbalar" rejimi biçiminde bulunduğunu ispatlıyordu, ve şu cinayetlerin siyasî anlamı yüzünden, memlekette sonu gelmez kavgaların, bu kere İstanbul'u da içine alarak, I. Ahmed döneminin celâlî isyanlarındakinden çok ileri bir cesaretle, hükümeti devirmek üzere, Anadolu'dan zaman zaman başşehir üzerine yürüyecek asî ordular teşkilini mümkün kılacak , böyle bir tehdid silahı, artık, taşra zorbalarının İstanbul zorbaları karşısındaki cakalarının boş olmadığını göstermeye vesile verecektir.

Genç padişahın yeniçeri ocağını kaldırma niyetinde olduğu propagandasının ateşlediği kapukullarının, genel hoşnutsuzluğu da sömürerek, devletin en yüksek katında hiç çekinmeden işledikleri şu cinayet, İstanbul'da ve Anadolu'da geniş yankılar uyandırdı. Örneğin, daha önce geçmiş olan celâli karışıklıklarında belirmediğini gördüğümüz yeniçeri düşmanlığı aldı yürüdü. Yeniçerilerin rakipleri olan Altı - Bölük zorbaları, İstanbul'daki kendi arkadaşları da sanki cinayete karışmamışlar, gibi, "Şehit Padişah"ın kanının davacısı olarak ortaya atıldılar. Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa, hareketin başına geçerek, bir kaç kere İstanbul üzerine yürümeye kalktı; intikamcılar ele geçirdikleri yeniçerileri öldürüyorlardı. Abaza isyanı diye ad alan bu hareket, başladığından ancak altı yıl sonra, 1628'de son buldu. Ayrıca, merkez hükümetinde de kararlılık diye bir şey kalmadı. Vezirzâde başta olmak üzere, bütün ricalin, makamlarında bu günden yarına kalacaklarına güvenleri yoktu. Bundan devletin dış politikası da zarar görüyor, yabancı devletlere karşı uzun ömürlü ve güçlü bir hükümet çıkarılamıyordu. Devlet maliyesi de iflas durumuna sürüklenmişti. Eskinin kanunnameli düzeni eriyip gidiyor, yerine yeni bir düzen oluşturulmadığı için, hükümet idaresi, gelişti güzel ve şunun bunun etkisi ile yürütülen anarşik bir gidiş oluyordu.

Aklının bozukluğu yüzünden taht'tan indirilmek zorunda kalan Sultan Mustafa'nın yerine 1623'de taht'a geçen IV. Murad'ın ancak 12 yaşında oluşu, devlet idaresindeki kararsızlığı, saray ile yeniçeri ve Altı-Bölük ağalarının hükümet hayatına yaptıkları çoğuncası kötü olan etkilerini daha bir süre devam ettirdi. Genç Padişah ancak 18 yaşına bastığında, kendisi devlete hakim olarak, disiplini sağladı ve Anadolu'daki zorbalardan çoğunu temizledi ise de, artık devlet her hali ile bir zorbalık rejimini ifade ettiği için, padişahın çabaları zoraki oluyordu. Gelmiş geçmiş padişahların en sertlerinden olan IV. Murad, en az 1617'den beri evlete sanki el koymuş bulunan askerî zorbalara ve onları kullanan öteki ricalere karşı tehlikeli bir savaş açarak, 1632 mayısında Recep Paşayı öldürtmek suretiyle, zorbalığa karşı büyük zafer kazandı. Bundan sonra devletin dizginleri genç padişahın ölümüne kadar kendi elinde kaldı, denebilir. Onun bu zaferi etkilerini Anadolu'da da göstermede gecikmedi. İstanbul'daki Altı-Bölük zorbalılarının ezilmesinden sonra, sıra taşra kazalarındaki sipah zorbalarına geldi. Bir yandan çiftlik, emlak ve sürülerle koyun sahibi olmak, öbüryandan etraflarındaki arkadaşları ile birlikte kadınlara istedikleri hükmü verdirmek, sancak beylerine dilediklerini yaptırmak, halkı uydurma vergilerle soymak biçiminde memleket idaresini ortalığı

kasıp kavuran eli sopalı kabadayılar rejimine çevirmek suretiyle, pek te tantanalı bir yaşantı kuran bu gibileri de, Murad'ın dehşet veren kovuşturmasından kurtulamıyarak, ya can vediler, ya da sindiler. Bununla beraber, Osmanlı devlet idaresinde, zorbalık, sosyal-ekonomik bünyenin yarattığı bir yaşantı biçiminde yerleştiği için, sipah zorbaarından görünürde olanlarının temizlenmesi, hastalığın kaynağının kurutulmuş olması anlamına gelemiyordu, ve bu padişahın ölümünden sonra sözü geçen "zorbalık" düzeninin yeniden, hem de bu kere zorbabaşılar olarak valilerin at oynatmaları biçiminde yeniden ortaya çıktığı görülecektir. Esasen Murad'ın devrinde de bu tip sancakbeyleri ve beylerbeyleri artık iyice türemiş bulunuyorlardı. Yalnız, şu farkla ki, bu padişahın ölümünden sonra başlayan sürede, artık zorba sipah yerine "zorba paşalar" ortalağı alacaklardı.

Bu devir toplum hayatının başka bir ıstırap verici sorunlarından birisi de şehirlerde pek artmış olduğu için halkın yakınmalarına konu olan soygun, cinayet, fuhuş, içki, ve özellikle Bursa, Ankara, İstanbul gibi büyük merkezlerde çıkan yangınlar olmuştur. IV. Murad, tütün, içki ve kahve kullanmayı yasaklamak, kahvehane ve meyhaneleri kapatmak, bu yasakları bozanlara en ağır cezaları vermek gibi tedbirler almak suretiyle sosyal hayatı da disiplin altına almaya çalıştı ise de, bu çareler başarılı olmuş değildi. Merhametsizce uygulananan cezaların saçtığı korku sosyal çöküntüyü hazırlayan yolsuzlukların sorumlularını ancak geçici olarak köşe bucak saklanmaya mecbur etti. 1640'da I. İbrahim'un tahta geçmesi ile şu sosyal düzensizlikler ve öteki iç karışıklıklar öncekinden daha artmış bir biçimde gene devlet hayatını kemirmeye başlamıştır.

Zorbalık Devrinin İkinci Dönemi

1640 - 1656

IV. Murad'ın, son on yılında büyük bir mücadele açarak, devleti kötü etkilerinden kurtarmaya çalıştığı vilâyetler zorbalarının derebeyce yürüttükleri memleket idaresi, kapukullarının içinden türeyen İstanbul zorbalarının, iki de bir yeniçeri ve sipah isyanı düzenliyerek, ricâl tayinlerini ve divan hükümetini çıkarlarına göre, istedikleri gibi değiştirme, yada koruma hareketleri, ulemânın bu ayaklanmalardan yararlanmaları, saray mensuplarının, özellikle kadınların, bu hareketlerde çevirdikleri entirikalar, belki daha da elverişli şartlar içinde, 1640 da, Sultan

İbrahim saltanatı ile gene başladı. Çünkü, bütün bunlar yok edilmiş değil, sindirilmiş oldukları için, yeni padişahın yumuşaklığı, hattâ kendi zevki dışında başka şeyle ilgilenmeyişi, devlet idaresini, bir takım entrikacıların dediklerini yaptırma yarışmalarına teslim ediyordu. Vilayet ve sancaklarda zorba idaresini uygulayanlar, bu defa devletin başmakamlarında oturan paşaların kendileri idiler. 1608'in arkasından gelen sipah zorbalasının kudrukları gelişigüzel taşra derebeylik düzeni, artık 1640'da başhyan bu yeni devirde güçsüz kalmış bulunuyordu. Arazinin yazılması suretiyle, vergilerin, yeni şartlara göre, adaletli bir şekilde düzenlenmesi, tedavüldeki sikke değerlerinin ayarlanması, narhların kontrolü ve buna benzer bir takım reform hareketleri, sadece birer umut dalları olarak yapılmakta idi. Saray mensupları (kadınlar ve harem ağaları) ulemâ, kapukulları ve eyaletlerdeki paşalar, artık tam çıkarıcı bir eğilimin yarattığı ortam içinde devlet idaresini, rüşvet, şunu - bunu koruma, rakibini yok etme gibi kötü davranışlarının çizdiği rotada yürütmekten geri kalmıyacaktırlar. Gerek devlet büyükleri, gerekse ağalar, ve öteki ileri gelenler arasında haklı haksız idamlar da devam edip gidecektir.

Bu durumda, kadılık, sancakbeyliği gibi önemli görevlerin para ile alınıp satılması olayı bütün bütün artmış bulunmakta idi. Mansip veya memuriyetini bu şekilde alan kişilerden çoğu, verdiklerini çıkarmıya vakit bulamadan, yerlerinin başkalarına satıldığını görmekte idiler. Bu yüzden, halk, vergi (salma) toplama adı altında, açıktan açığa zorla soyuluyordu. Hattâ padişah ve divan, sefahat yada öteki harcamalarının gerektirdiği parayı bulamayınca, vulâlilerden yada ricalden bağışlar ve peşkeşler biçiminde isteklerde bulunmak suretiyle, soyguna kendilerinin de katılmış olduğu az değildi. örneğin, Sultan İbrahim, Sivas Valisi Vardar Ali Paşadan, bayram harçlığı olarak 30 bin kuruş istemişti. Öteyandan, saray kadınlarına v.b. gözdelere devlet hazinesinin değerli gelir kaynakları olan pek çok vilayet yada sancakların padişah tarafından maaş (yaşmaklık) olarak verilmesi hazinenin gitikçe artan sıkıntısına yeni zorluklar yüklemekteydi. Bu türlü vilayetlerin idaresi de, bir vali yerine, saray kadının yolladığı vekilin (voyvodasının yahut müteselliminin) eline kalmış oluyordu.

Kendini akla hayale gelmez zevkler'e daldırmış bulunan ve devlet işlerine, ancak entrikaların etkisi ile şunu öldürmek, buna zulmetmek, ötekisini bahşışlara boğmak biçiminde arasına karışan şuursuz bir padişah zamanındaki şu rüşvetler, iltimaslar, memleketi, özellikle Anadoluyu,

yeni bir isyan ve karışıklık devrine sürmekte gecikmedi. İsparta çevresinde türeyen Karahaydaroğlu ve Katırcıoğlu gibi, I. Ahmed devri celâllilerine pek benzeyen bir kaç isyancı dışında, bu devre isyanlarını da hep hükümet kadroları içinden çıkanlar düzenlemişlerdir ki, bunların en başta gelenleri beylerbeyi, hattâ vezir rütbesinde oldukları için, isyancıları İstanbul üzerine yürüyecek güce ulaştırdıkları bu devre, “zorba paşalar” devri demekte bir gerçek payı vardır.

İsyancı paşalardan, Vardar Ali Paşa gibi, öteki valilere de çağrıda bulunarak, devletin düzensiz vaziyetten kurtarılması için padişah üzerinde baskı yapmak amacını güdenler bile çıkmış, acak, bu isyanların da celâllilerdeki gibi, esas gücü soyguncu “sekban ve sarıcalar” olduğu için, düzensiz hükümeti bile aratacak derecede soygun ve işkence altında kalan halka dayanmak söz konusu olamamış, bu durumda, kamu desteğinden yoksun kalmış olan “paşa ayaklanmaları” da hiç bir zaman İstanbulla kadar ulaşabilme başarısını gösterememişlerdir.

Vaktiyle Kıbrıs ile birlikte fetholunması planlaştırıldığı halde, bu amaçla Akdenize çıkmış bulunan donanmanın İnebahtıda bozguna uğraması yüzünden Osmanlı imparatorluğuna geçmesi 74 yıl gecikmiş bulunan Girit adasının alınması için 1645 de açılan harp uzayıp gitmekte olması ile, zaten içdüzeni, maliyesi, idaresi, saray ve divan durumları akıl almayaacak bir karışıklık içinde bulunan devletin işleri bütün bütün bozuldu. Anadoludaki zorba paşalara karşılık, hükümet merkezinde de yeniçeri ve Altı - Bölük Halkı ileri gelenleri demek olan “zorba ağalar” her şeye hükmediyorlardı. Valide Sultan (Kösem Sultan), padişahın zevk ve eğlenceden başka şeye ilgi duymamasından yararlanarak, “zorba” ağaları ve paşaları gerektiğinde birbirlerine karşı kullanmak yoluyla, âdetâ kendisi padişahlık etmiye özenmekteydi. Ne saray çevresinin kadınları ve harem ağaları, ne ocak ağaları ve ne de Anadoluda isyan çıkarıp duran “zorba paşalar”, devlet düzenini ve toplum yaşantısını sarstıkları Türk halkının içinden olmayıp, hepsinin kölelikten gelmiş olmalarına rağmen, Türkiyenin hayatına bu derece hükmeden bir tarihî fonksiyona sahip bulunmuş olmaları Osmanlı İmparatorluğunun normal sayılamıyacak bir özelliği diye kabul olunur.

Devletin, en yoksul, fakat, harcamalarının da çok kabarık olduğu bir sırada, Sultan İbrahim ve ona uyararak makamında kalacağını sanan Sadrazam Ahmed Paşa, dünyayı sırf saray ve çevresinden ibaret gibi görerek, yalnız hazineye el koymakla kalmadılar, memuriyetleri, arttırma

biçiminde satışa çıkarmak suretiyle, halkı bu yoldan, yâni, mansıplarını büyük paralar ödüyerek elde etmiş bulunan kadı, vâli, v. b. memurlar eli ile sağmıya başladılar. Bu da yetmeyince, devletin ileri gelenlerinden zengin sandıkları kişileri “peşkeşler” ödemiye zorladılar. Türk toplumuna, dışardan esir - köle olarak gelip, enderuna girdikten sonra, devlet idaresinin “rical” kadrosunu dolduran bu insanlar da sonunda birbirine düş-tüler; çünkü, onlar mensubu bulunmadıkları bir toplumu, bu şekilde, sırf “padişâh kulları” oldukları sebebine dayanarak idare etmelerine im-kân veren bu garip düzenin sarsılmakta olduğunu görmüşlerdi. Nihayet, Yeniçeri ve Altı - Bölük ağaları, 1648 Ağustosunda, Fatih Camiinde toplanarak devlet idaresini uçrumun kıyısından çekmiye karar verdiler. “Hareketiniz şer’-i şerife uygundur” demeleri zorunlu bulunan ulemayı da aralarına aldılar. Toplumun içinden gelen (yâni Türk olan) bu İstanbul ulemâsının kusuru da, devleti İstanbul ve onun kaderine hükmeden saray ile kapukullarından ibaret sanarak, bu “çevre devletlileri”ne göste-recekleri yaranmalı davranışlar ile hem kendi onmuşluklarını ham de dev-leti kurtaracaklarını sanmaları idi. Onun için, Fatih Camii toplantısında kapukulları ilerigelenlerinin, devleti düzensizlikten kurtarmak için, ge-rekirse padişahı bile değiştirmeye azimli olduklarını görünce, onlara katıl-makta tereddüt göstermediler. Hareket, Sadrazam Ahmed Paşa ve bir kaç kişinin öldürülmesi, Sultan İbrahim’in, taht’tan indirilip, idamı ve yerine şehzadelerinden yedi yaşındaki IV. Mehmed’in pâdişah yapılması ile sonuçlandı.

Padişah değişikliği, devlet düzenine musallat olalardan İstanbul-daki kadronun da değişmesi sonucunu vermekle beraber, IV. Mehmed’in küçük bir çocuk olması yüzünden, idareyi ele geçiren yeni rical kadrosu da öncekilerden pek farklı olmadı. Genç padişah adına sanki hüküm-darlık eden büyük anne Kösem Sultan da devlet idaresine olumlu et-kide bulunamıyordu. Aksine, hazinenin yağma derecesinde boşaltılması, memuriyetleri satma, rüşvet ve, baş daralınca, zengin devlet büyükle-rini “peşkeş” ödemeye zorlama devamda idi. Başşehirde kapukullarının ayaklanmaları da eksik değildi. İki sınıf askerin, özellikle birbirlerine karşı çıkardıkları olaylar kanlı oluyor, çoğu zaman sipahiler yeniçeri-lere yeniliyorlardı.

Giridin zaptı için girişilmiş olan harp ordunun önemli bir kısmını bu büyük Akdeniz adasına bağlamış, bu yüzden yapılmak zorunda kalınan geniş harcamaların gerektirdiği parayı bulmak divan hükümetini bütün

bütün şaşırtmıştı. Hele sözü geçen adayı Türklere vermemek için var gücü ile karşı koyan Venedik, Osmanlı devletinin Akdenize çıkış kapısı olan Çanakkale Boğazını donanması ile adeta kapatınca, durum herkese bunaltı vermeye başladı.

Bunların hepsinin de üstünde, devletin baş sorunu vilâyet ve sancak idarelerinin içinde buldukları karışık durum idi. Çünkü, bu, doğrudan doğruya toplumun günlük yaşantısını ilgilendiriyordu. Bütün öteki alanlarda görülen başarısızlıkları gidermek için, hükümetin güç kaynağı olan Türk toplumunun, güvenli bir idareye kavuşturulup, herkesin işinde ve gücünde devam edeceği bir ortama kavuşması gerekli idi. Fakat, buna pek imkân görülüyordu. Çünkü, özellikle Anadolu halkını bıktıran bir soygun düzenini gidermiye, yâni herkesin malına ve canına göz dikmiş hırs- lı vilâyet idarecileri kadrosunun çıkarlarına işletilen, “kanun ve şeriat dışı=bid’at” bir idareyi düzeltmiye yeterli bir rical kadrosu başşehirde henüz yoktu. Bütün valilerin, hattâ vali adamlarının “kapularına dolan” sekban ve sarıcaların geçimleri tamamen halktan toplanan salmalarla sağlamakta idi. Her vâli, hem idare görevinde güçlü olmak, hem de devletin istediği mümkün merteye fazla askerle (kalabalık bir kapu ile) sefere katılma görevini yapabilmek için kapusunda bölükler biçiminde düzenlenmiş binlerce sekban ve sarıca yığmak zorunda idi. Esasen o devrin şartları içinde valiliğe en lâyük diye değerlendirilen kişi, “kapusu” bu şekilde disiplinli ve düzenli binlerce sekban ve sarıca ile dolu kimse idi. Fakat, böyle bir valinin, idaresindeki vilâyeti nasıl bir yağma ve soygun rejimi altında titrettiği hesaba katılmıyordu. Ancak, vilâyetlerden başşehirde duyurulan acı sızlanmalara kulak verildiği takdirde, bu defa da, aynı nitelikteki vâli, “başına bir sürü haşere toplamış zalim” diye kabul edilmekte, böylesinin, bir yolu bulunup, hakkından gelinmesine bakılmakta idi.

Görülüyor ki, XVII. yüzyıl Türkiyesinde, vâli, bir yandan halktan aldığı salmalar (örneğin seferiye) ile ücretlerini ödemek üzere, şurdan burdan topladığı levendlerden ibaret bozuk düzen askerlerinin başında sefere koşan bir komutan , öte yandan, kapusunda toplanmış bu bir sürü insanı halkın sırtından geçindirme çabasında bulunan bir soyguncu- başı durumunda bulunuyordu. Bu devir Osmanlı valisi, kızdığı, yada sıkıştığı zaman, devlete isyan edebilmekte, hattâ, başına öteki valileri de toplayıp , İstanbul üzerine bile yürümeye kendini yeterli görmekte idi. Ancak, zorbahçı İstanbul üzerine yürüyecek dereceyi bulmuş olan XVII.

yüzyıl valilerini derebeyi olmaktan alıkoyan en önemli sosyal engel, onların, bu sözünü ettiğimiz devirde, henüz enderundan çıkma kişilerden oluşları idi. Bu demektir ki, bu türden bir vâli, toplum önünde örlü ve köklü durumda bulunmuyordu. Bu yüzden de sosyal itibardan yoksundu. O halde, binlerce sekban ve sarıca, kapusunda toplandıkları bu tip vâliyi korkutucu kılan bir güç, fakat, örsüz-köksüz olan valinin kendisi onların karınlarını halkın sırtından doyurmalarına alet ettikleri bir resmî göstermelikten başka bir şey değildi.

Kısacası, İmparatorluğun kütük yurdu olan Anadolu Türk toplumunun köy hayatından kopup gelen, çoğu ergen genç erkeklerinin birikintisinden oluşmuş "sekban ve sarıca" kitleleri (her hangi bir paşa kapusu bulamadıkları zamanki adları ile kapusuz levendât), XVII. yüzyılın ikinci devresinde de Türkiye tarihinin olaylarında başlıca faktör olmaları ile, zorbalar devrinin karakteristiği olarak, gerek İstanbul ve gerek Anadolu, hattâ bütün imparatorluk siyasî tarihinin bu yüzyılında da Türkiye tarihi yaşantısının ana çizgilerinden en önemlisini teşkil ederler. XVII. yüzyılın sekban ve sarıca, ya da levendât düzeni bütün kuralları ile bilinmeden Türk toplumunun bu dönemdeki, sosyal, iktisâdî, hattâ siyasî tarihi aslâ anlaşılabilir.

IV. Mehmed'in tahta geçmesi peşinden gelen yıllarda, İstanbulda kapukulu ağalarının, rical'in ve ulemânın, türlü rekabet kavgaları, rüşvetsiz iş yapmamaları ve, ağır malî darlığa rağmen, gösterişli ve israflı yaşayışları, vezirazamlığa geçenlerin şunun bunun etkisinden - kurtulamayışlarının yarattığı kararsızlık, Gürcü Nebi ve onun arkasından yeni bir takım zorba paşaların, Anadolu'dan kendilerine uydurdukları güçlerle İstanbul'a yürümleri devletin geleceğini karanlık kılıyordu. Öte yandan, böyle bunaltı dönemlerinde, eskiden de olduğu gibi, medreseliler, ortaya atılarak, tekke şeyhlerini dine aykırı davranışlarla suçladılar. Halbuki, kendilerinin özel yaşantısı tekke mensuplarınınkinden çok daha yüz kızartıcı idi. Ancak, sosyal sıkıntının gerçek nedeninden haberi olmayan halk, dinî görevlerde yapılan kusurların bu çekilen ıstırapları doğurduğuna inandığı için, imansızları suçlayıp duran vaazlar büyük ilgi topluyordu. Özellikle, Şamda işlediği cinayetinin cezasından kurtulmak için izini kaybedip İstanbul'a gelen bir arap, medreseli yobazlığının başı kesilerek, kışkırtmalarını saray hademeleri arasına kadar sokmuş, bazı tekkeler baskına uğrayarak, tarikat şeyhleri dövülmüştü. Kadızâde denen medreselilerin karşısına şeyhülislam çıkmasa idi, hareket kana da bulanabilirdi.

Karışıklık şehir esnafına, yeniçerilere ve saraya da geçerek, 1651'de Kösem Sultan ve bütün taraftarları yok edildi. İktidar, bu defa padişahın validesi Turhan Sultan ve adamlarına geçti. Fakat, ortalıkta bir durulma görülmüyordu. İstanbulda ve Anadolu'da yeni isyan hareketleri, paşaların, İstanbul üzerine yürüyüp, devleti düzene sokma iddiaları devam etmekte idi. Bu karışıklıklar arasında, başta veziriazamlık olmak üzere, öteki bütün mansıplar elden ele geçiyordu; bu durum herkese gına getirdiğinden, çocuk yaştaki padişaha güçlü bir veziriazam bulunursa işlerin düzeleceğine büyük ümit bağlanarak, bu nitelikte görülen ihtiyar vezir Köprülü Mehmet Paşa 1656 da bu makama getirildi.

Devlet idaresinde kendisinden başka kimsenin işe karıştırılmaması, şunun bunun veziriazamı kötileyici iftiralarına kulak verilmemesi gibi şartlarla sadaret mühürünü almış bulunan yetmişlik Köprülü, IV. Murad'inkine benzer bir sertlik ile işe başlayarak, gerek Anadolu'da ve gerek İstanbul'da ikide bir baş kaldıran asileri insafsızca ezdi. Böylece, baskıya dayanan bir dirlik ve düzenlik yaşantısı kurulabildi. Fakat, yeni veziriazamın karışıklıkları ortadan kaldırmada gösterdiği başarı, artık iyice kaşşamış bulunan devlet ve hükümet düzeni üzerinde düzeltmeler yapması sureti ile değil, zorbalık yapmak isteyenlere karşı hiç merhamet etmeden karşı çıkması sayesinde olmuştu. Halbuki, bir soygun ve zulüm idaresi altına düşmüş bulunan toplum yaşantısını bu gidişattan kurtarmak için "sekban ve sarıca" bölükleri sorununu çözmek gerekirdi. Bunun için de iktisâdî ve malî büyük reformlara girişmek şart idi. Ancak, ne devrin bilgi seviyesi, ne de Köprülü Mehmet Paşanın kişisel gücü buna yetmezdi.

En az 1640 dan beri zorbaların elinde oyuncak olan İstanbul Hükümeti ve vilâyetler idaresinin, 1656'dan itibaren düzelmiye yüz tutmasında, Köprülü Mehmed Paşanın sert ve kesin kararlı bir sadrazam oluşunun, onun bu makamda ölene kadar tutulmuş bulunmasının ve yetkilerine kimseyi karıştırmama konusunda sarayın dikkatli davranmasının da büyük payı olduğunu unutmamalıdır. Bu sayededir ki, Çanakkale Boğazına askı olmuş bulunan Venedik donanması buradan kovulabilmiş, Girit Adasının alınması için girişilen harp başarıya ulaşacak biçime konmuş, Rumeli yönündeki sınır devletlerine karşı daha cesur bir politika izlenilmesine başlanmış, Anadolu'dan İstanbul üzerine yürümek üzere Halep Valisi Abaza Hasan Paşanın topladığı ve bir çok vali paşanın da kendisine katılmış bulunduğu büyük bir "sekban ve sarıca" ordusu

(Anadoluda oturan binlerce sipah ve yeniçeri de içlerinde idi) kolayca dağıtılmış, Abaza ve arkadaşları, affolunma vadi ile, Halepte tuzağa düşürülüp öldürülmüşlerdir. Köprülünün, Osmanlı hükümet idaresini, hatta bütün bir devleti çözüntüye doğru gidişinde geçici de olsa durduran şu başarılarında kendisinin kurnazlığının, sebatının ve merhametsizce idamlarının etkisi büyük olmakla beraber, Pâdişahın haklı şikâyetleri bile dinlemeden, onu makamında tutmakta gösterdiği dayanıklılık kayda değer bir akıllıktı.

Köprülü Mehmet Paşa, kendisinden önce, herkesi korkutmuş bulunan, hattâ devletin akibetini şüpheyeye düşüren o karışık devre son vermiş bulunduğu için, 1661'de öldüğü zaman, onun açtığı yeni düzenlik devrini ancak oğlu Ahmed Paşanın devam ettirebileceği umulduğu için, sadarete bu defa da bu ikinci köprülü getirildi.

Bu suretle, vezirazamlıkta "hanedan" usulü Candarlı ailesinden beri bir daha ortaya çıkmış oldu. Fazıl lakabının da verildiği yeni sadrazam Köprülü Ahmed Paşa yirmi altı yaşında, yâni, bu makam için pek genç olmasına rağmen, hem tahsilli ve hem de azimkâr olmasından dolayı babasının kurduğu barışçı içdüzeni ve dış ilişkileri başarı ile yürütmüştür. Ancak, sadrazamın Saint-Gotthard'da, 1664 Ağustosunda başında Avusturyalılara yenilmiş olmasının kusuru kendisinden çok, bu sırada ordunun artık başı bozuk durumlu bulunmasında idi. IV. Mehmedin ava ve bağ ve bahçe zevkine son derece merak sardırması da yeni sadrazamın babası kadar kendi bildiğine çalışmasını kolaylaştırmış olduğu şüphesizdir.

İktisâdî çöküntü ve malî darlık devam ettiği için, Fazıl Ahmet Paşanın sadrazamlık devri de sosyal bir bunaltı içinde geçiyordu. Bazı medreseliler, çöküntünün nedeni olarak, bir takım kimselerin dine ve onun şeriatına aykırı işler yaptıklarını ileri sürmekte idiler. Garibi şu ki, bu türlü yobazların küfür diye halka yasakladıkları yaşantı, kendilerinin evlerinde sürdürdükleri yaşantının tam kendisi idi, ve bu husus yüzlerine vurulduğu zaman, kolayca bir tevil yolu buluyorlardı. Belki, medreseli yobazlığının taşınmaz yük haline getirdiği dinî hayata bir tepki olmak üzere, islâm kurallarına aykırı düşünenler de çıkmış, bunlardan kanaatinde direnenler ağır cezalara çarptırılmış idiler. Şu özellik kolayca dikati çekiyor ki, devletin içine düştüğü düzeni bozuk gidişatı ve, toplumu adeta çözülmeye doğru götüren çöküntüyü önlüyecek tedbirleri aramıya kimse fırsat bulamadan, medreselilerin mutaassıp zümresi, işi, halkta dine

saygının azalmasının ve dinsiz denebilecek kişilerin halk arasında yaşamalarına göz yumulmasının Allah tarafından bütün müslümanlara ceza verilmesine sebep olduğu biçiminde anlamlayıp çıkıyorlar, bu durumda hükümet te, kendini bu çeşit izahların etkisine kaptırarak, herkesin ibadetini yapması için fermanlar yayınlıyor, dini görevlerinde kusur edenleri şiddetli cezalara çarptırıyordu. Müslüman halkın taassubu hıristiyan halka karşı düşmanlık yarattığından, bundan faydalanmak istediği anlaşılan Rusyanın, daha bu sıralarda ortadoks dindaşları ile ilgilenmeye başlamış olduğunu görüyoruz.

Batılı elçilerin (Rusya dahil) Osmanlı devletinden siyasi ve iktisadi çıkar anlaşmaları elde etmek için harcadıkları yoğun gayretlerin, Vezirâzam Fazıl Ahmet Paşanın ancak kişisel bilgisi sâyesinde, fazla başarılı olmadığı görülüyor.

Bu genç Sadrazam Paşanın gayreti sayesinde, yirmi dört yıldan beri bir türlü bitirilemeyen Girit seferi de zaferle sonuçlanıp, bu büyük Akdeniz adası 1667 de kesin olarak Osmanlı toprakları arasına katıldı. Fazıl Ahmet Paşanın gençliğine rağmen, 1676 da hastalanarak ölmesi bilgili devlet adamı bulmakta zorluk çekmeye başlayan Osmanlı devleti için büyük bir kayıp olmuştur. Ayrıca, padişahın eğlence ve av partileri ile vakit geçirmekten başka bir şey bilmeyişi karşısında, ikinci Köprülü Sadrazamın ölümü Türkiye için bütün bütün ağır bir durum yaratıyor idi.

Devlet işlerinden tam habersiz yetişmiş bulunan IV. Mehmed, ölen sadrazamın yerini, gene aynı aile içinde büyümüş olup, Fazıl Ahmet Paşaya da sadaret kethudalığı yapmış bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile dolurmayı uygun buldu.

Yeni vezirazamın ilk görev yılında, kaydı gereken en önemli olay, Türkiyenin hükümet hayatı için pek büyük bir değişiklik anlamı taşıyan yeni bir kanunnamenin yapılmasıdır. Tevkii Abdurrahman Paşanın hazırlamış bulunduğu bu yeni kanunnamenin, vezirazamdan itibaren, bütün vilâyet valilerine verdiği geniş kazaî (yargılama) yetkiler, XVI. Yüzyıl ve daha önceleri için devletin hukukî hayatının temeli olan kadılık ve onun kişiliğinin temsil ettiği mahkeme düzenini şeriat ve kanunlara pek uygun düşen yürüncesinden geniş şekilde saptırmış, hattâ, ehl-i şer'i ehl-i örfün tâbii yapmak gibi yarı derebeyci bir durum yaratmıştır. Ashına bakılırsa, bu değişiklik sözü edilen kanunname ile yaratılmış değil, özellikle, kapılarına sekban ve sarıca olarak büyük güçler yığılmış bulunan

zorba paşaların kurmuş buldukları bu çeşit bir düzenin kanun hâlinde, yâni yazılı olarak belgelendirilmesiydi. Böylece, XVIII. Yüzyılda resmî bir idare düzeni olarak kurumlaşacak bulunan Âyan idaresinin en önemli dayanaklarından birisi, yâni, ayân valilerin gereğinde yargılama ve ceza verme yetkileri şimdiden kabul edilmiş oluyordu. Bundan böyle her kazanın kadısı o çevrenin ayân valisi yanında bir çeşit danışman durumuna düşmüş bulunmakta idi. Bu durumda her vali paşa (vezir veya mîrimiran) kendi valilik bölgesinde küçük bir sadrazam yetkisine yükselmiş oluyordu; çünkü, şer-i şerif yönünden de padişahın vekili olmuştu. Halbuki, İstanbul un fethinden XVII. yüzyıla kadar geçen zamanda, padişahın hem halifelik ve hem de hükümdarlıktan gelen yetkilerini onun adına kullanan bir tek kişi vardı ki, o da sadrazamdı.

Memleket idaresi yönünden yeni bir rejim diyebileceğimiz bu sakat hukuk düzeninin kabulünü zorunlu kılan, öyle sanıyoruz ki, başlıca iki gerekçeden birincisi, artık toplumun sosyal yapısı değişmiş, örneğin, yeniçeriler, sipahiler, bunların başındaki ağaları, öteki resmî kişiler ile çevrenin ayan ve eşrafı, sancak ve kazalara , hattâ köylere kadar yayılarak, tutukları özel işleri ve resmî görevleri sayesinde, yerine göre, eh-l-i örfün ve kadının şer'i ve kanunî hükümleri uygulayamayacakları derecede zorlaşmış bulunmaları yüzünden, hükümet idaresinin bunlar karşısında acze düşmesi idi. İkincisi de, valilerin (sancakbeyi, beylerbeyi ve vezir vâlilerin), bütün XVII. yüzyıl süresince, kalabalık sekban ve sarıcalarla dolu kapuları sâyesinde kazanmış buldukları yeni nüfuz ve kudretlerine dayanarak yaptıkları kanun dışı davranışlarından ötürü kendilerine düşecek sorumluluğu tesbit etmek üzere kadı aracılığı ile "mürafaa" imkânının kalmaması idi. Şu halde, hem kadı yetkisiyle suçluyu muhakeme etmek, hem de verilen kararı oracıkta uygulamak gibi iki başlı geniş bir yetki ile donatılan bu yeni tip vâli paşaların padişahın o bölge için vekil-i mutlakı tayin olunmalarında, devleti çoktan beri huzursuz eden zorba ve eşkiya hareketlerini önlemekte büyük başarılarının sağlanacağı ümit edilmiş olmalıdır. Halbuki, olayların etkisinde ve sırf bir çare olarak Türk yargılama düzeninde yapılan bu değişiklik adaletin haklaştırma anlayışını iyice yıkıyordu. Çünkü, hukuk bilgisinden yoksun, hattâ, çoğu zaman okur yazarlığı da bulunmayan bu bir çeşit üstün kadı yetkili vali paşaların kendileri de kalabalık birer kapı sahibi olduklarından, halkın sızlandığı soyguncu hükümet düzeninin yaratıcıları olarak baş suçlu idiler. Ayrıca, Köprülüler devrinde de sonu tam gelmemiş bulunan eşkiyalık (ki Fazıl

Ahmed Paşa zamanında, "türedi eşkiyası" adı ile yeni bir gelişme gösterdi) devleti zaman zaman asilerin en güçlü şeflerine valilik vermek zorunda bıraktığına göre, diyebiliriz ki, Kara Mustafa Paşanın ilk yılında, Tevkii Abturahman Paşa kanunnamesi adı ile ortaya konan yeni kanun gereğince yerleşen yeni düzen, adaleti sağlamada kılı kırk yaran, eski gücünü yetirmiş olmasına rağmen, gene de iyi kötü bir adalet düzeni olduğunda şüphe bulunmayan ser-î mahkemeleri ve onların başında bulunan kadılık kurulu düzenini, içlerinden çoğu devlete bile kafa tutan, binlerce sekban ve sarıcılardan kurulmuş kapısı halkını doyurmak, kendine kuddretli paşa dedirtmek için halka soygun ve cebri salmalar yüklemekten çekinmeyen vali paşaların elinde oyuncak haline koymuş bulunmakta idi.

ENDERUNLULAR İDARE DÜZENİNİN ÇÖKME DEVRİ:

1683 - 1726

Osmanlı İmparatorluğunun devlet yapısını etkileyecek biçimde bir örgüt çözülmesinin başladığı, XVI. yüzyılın ortalarından beri sezilmekteydi. Hele XVII. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle Türk toplumu büyük değişikliklere uğramış, bu hal hükümet düzenine de geçtiğinden, hükümet kurumları, kendi kanun ve kurallarına uymayı bir yana atıp, eskilerinden çok başka birer kuruluş olmuşlardı. Bu gidişat bir gelişmeyi değil, oluruna uymayı ifade ettiği için, bir yaşantıyı kısa kısa sürelerde kurtarmış olsa bile, devlet hayatını, hiç olmazsa eski gücü ile güven altında tutma bakımından hiç de olumlu değildi. Ekonomi, maliye, ordu, memleket idaresi, artık XVII. yüzyıldan önceki düzenlerini yitirmişler, kötü olayların önünde yuvarlana yuvarlana insan bilgisinin hiç karışmadığı, kendiliğinden doğma biçimlere girmişlerdi. Onun için, bu durum nasıl toplumun kendi iç idaresinde kötü tepkiler yarattı ise, devletin dışarı ile olan ilişkileri üzerine de aynı etkiyi yaptı. Örneğin, II. Osman'dan beri girişilen harpler, bozgun değil se de, başarı da ayılamazlardı. Hele, Girit seferinin, 24 yıl gibi uzun bir zamanın harcanmasını gerektirmesi ve ondan sonraki harplerin sonuçları bir şeyi ispatlıyordu ki, Osmanlı ordusu devlet topraklarına yeni yerler katacak güçte değildi. Bu gerçek, 1621'deki Hotin seferinde padişahın gözleri önünde ortaya çıktığı gibi, 1678'de Ruslarla karşılaşılan Cehrin harbinde de daha ağır bir biçimde kaçınıcı keredir ki, kendini belli etti. Ancak, 1621 den 1683'e kadar açılan seferler hep te önemsiz çapta oldukları için, ne büyük bir yenilgi

ne de onun arkasında sürüklüyeceği hayati tehlikeler söz konusu olmamış idi. Ancak, vezirazamların makamlarında tutunmaları için en güvenli işin, bir sefer açıp, parlak zafer kazanmak olduğundan mı, yoksa Macaristandaki, katoliklerle protestanların mücadelesine karışmak için Avusturyanın karşısına çıkmak zorunluğunda kaldığından mı nedir, Kara Mustafa Paşa, Kanunî Süleymanın, 1526 da başlayıp, 1528'de Viyanayı kuşatmaya vardırıldığı geniş çaplı askeri hareketten bu yana, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük seferini gene aynı yere, Viyana üzerine açtı. Yukarıda sözü edilen daha küçük seferlerin verdiği sonuca göre, bu kadar geniş amaçlı, yani, Avrupanın hayat kapısını zorlama anlamına gelen bir kavgada, devletin karşısına Batının çıkaracağı savunma gücünü yenecek her halde akıl kârı değildi. Ayrıca, Avrupanın, silah ve harp tekniği bakımından, 1528'e göre çok ilerlemiş bulunmasına karşılık, Türk ordusunun gerek yeniçeri ve sipahisi, gerekse sekban ve sarıca dediğimiz, sanki böyle bir harpten ziyade, Anadolu da eşkiya savaşı yapmaya daha yatkın eyalet askeri, Kanunî Süleymanın Viyanayı ilk kuşattığı zamanki ordusunun askerlerinden çok geri idiler. Şu halde, vezirazam Kara Mustafa Paşanın, Macar protestanlarının Osmanlı tarafını tutmalarına güvenerek, Kanuniye nasip olmıyan Viyanayı açmak gibi bir zaferi kolayca kazanacağı umudu ile, devletin var gücünü bu kadar uzaktaki bir harp alanına yöneltmesi her halde büyük bir ihtiyatsızlık idi. Nitekim, Viyanayı kuşatan ordu büyük bir karşı koyma önünde duraklamış, Lehliğin de dindaşları Avusturyalılara koşarak büyük bir süvari gücü ile ansızın bastırmaları Türk ordusunu 1683 eylülü ortasında büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra Hristiyan dünyası Türklerin peşini bırakmadılar. Dört devlet, Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik "Kutsal ittifak" adını verdikleri bir anlaşma yaparak, Osmanlı devletine amansız bir savaş açtılar. On altı yıl süren kavganın Osmanlılara büyük ölçüde para ve insan kaybetti. Girişilen pek çok muharebelerde doğru dürüst bir zafer kazanılamadı. Kutsal ittifak üyeleri Osmanlıların Balkanlar ötesindeki, geniş topraklarını istila ettiler. Vali paşaların, "kapu halkı" diye yazıp, Anadolu dan çok uzaktaki savaş alanlarına sürdükleri Türk halkı bu uzun ve çetin kavgadan o kadar yıldı ki, paşalar ücretlerini peşin ödedikleri bu insanları cepheye götürürlerken, hepsinin yoldan kaçtıkları görüldü. Memleketin her yanı bu biçimde "paşanın kapısını terk etmiş" asker kaçağı levendlerle doldu. Anadolu, 1596 dan 1609'a kadar olan devresinde olduğu gibi, büyük bir karışıklık hayatına ikinci kez girdi. Bu kez çıkan isyanda da esas kitleyi köyden kopan insanların oluş-

turmuş bulunmaları bakımından o zamankinin tıpkısı olmakla beraber, isyanı düzenleyen ve yürüten kadro bakımından bu sonuncusu öncekinden çok farklı idi. Birincisinde hareketin tarihî adı "celâli isyanı", ve başbuğları da genel olarak Endurundan çıkma idiler. Yanî, III. Mehmed ve I. Ahmed devri Anadolu isyanlarını, kütle gücü yönünden değil de siyasî anlamı ile düşünürsek, kapukullarının (ki bunlar kökten Türk değildiler) hükümette iyi yer tutmuşları ile umduklarını bulamayanları, yada haksızlığa uğradıklarını ileri sürenleri arasında çıkan bir çekişme sayabiliriz. Anadolu halkının ekmezsiz kalanları Türk toplumunun kendi sosyal bünyesine yabancı olan bu türden insanlara sadece karınlarını doyurma zorunluğu ile uymakta idiler. Halbuki, bu 1683 Viyana bozgunu ertesinde gelişen bu ikinci karışıklıkta, hareketin adı "türedi isyanı" olduğu gibi, isyancıların hem kitle hem de başbuğ kadroları, büyük çoğunluğu ile Türk ve Anadolulu idiler. Onun için, "türedi isyanlarının" devlet düzeninde yapılmasına sebep oldukları değişiklikler, celâlilerinkinden çok daha geniş ve derin olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğunun sendelemeğe başladığı XVI. yüzyılın ortalarından bu yana, hele 1683 bozgunu ile büyük toprak kayıpları biçiminde dağılmaya doğru yöneldiğinden beri, Türkiyenin tarihî yörüngesindeki uğradığı büyük değişiklikleri harp bozgunluklarına bağlamak çoğu zaman ilmî gerçeklere aykırı düşmüştür. Aslında devletin içine düştüğü iktisâdî ve malî düzensizliğin, Türk toplumunun gövdesi demek olan Anadolu'da ortaya çıkardığı sosyal çözülme Türkiyenin klasik idare düzenini bozmuş, bu durumda, bütün bir Osmanlı devlet ve hükümet düzeni de Anadolu olaylarının peşinden yürüyerek, derin değişikliklere uğramaktan kurtulamamıştır. Örneğin, 1596'dan önce, hiç te 1683 dekine benzer bir bozgun olmadığı halde, o sırada, yâni XVII. yüzyılın başında Anadolu'nun yaşadığı 15 yıllık büyük karışıklık hayatı sonunda Osmanlı devletinin XVI. yüzyıl sonuna kadar iyi - kötü yaşatabildiği eski klasik düzeni tamamen çökmüş, böylece, 1683'e kadarki sürede oluruna yürütülen bir hükümet idaresi yaşanmıştı. Bunun tıpkısıyla, Viyana bozgunundan sonra, Türkiyenin bu söylediğimiz "oluruna hükümet düzenini" de, gene Anadolu'da gelişen "türedi eşkiyası" hareketi yeni değişikliklere zorluyarak "Âyan düzeni" dediğimiz bir çeşit derebeylik yaşantısını yaratmış, devlet te, bu sistemin bütün İmparatorluğa yayılmasına engel olamayınca, kendi kuruluşundan beri dikkatle uyguladığı merkeziyetçi devlet usûlünden vaz geçip, âyanlığı meşrulaştırmak zorunda kalmıştı.

Türkiyenin devlet hayatında yepyeni bir dönemi, tarihinde belki evvelce hiç yaşamadığı bir siyasî düzen özelliğini ifade eden bu derebeylik biçimiyle idare edilme yaşantısına giriş şu önemli olaylarla gerçekleşmiştir:

XVII. yüzyılın ilk yıllarında, nasıl celâlî isyanları, “zorbalar” dediğimiz, önce sipah ileri gelenlerinin, sonra Anadolu paşalarının etkilediği “oluruna bir hükümet düzenini” doğurmuş ise, Köprülüler devrinin başlaması ile kendini belli eden “türedi eşkiyası” da, “türedi paşalar” yönetiminde başka bir rejimin öncüsü olmuştur. Türedi eşkiyalığının başını çekenler çoğunluğuyla Anadolu halkı içinden türeme ve devlet hizmetine “paşa kapılarında sekban ve sarıcalıktan” başlamış kişiler olup, bunlar, arkadaşlarının üzerine önce bölükbaşı, sonra da başbölükbaşı olmuşlar, bâzıları hizmetinde buldukları paşanın “kapu ağalığına” da yükselmişlerdi. O halde, 1596 - 1609 sırası celâlî isyanlarını idare edenlerin büyük çoğunluğu, kapukulu = enderunlu olarak, Türk olmayışlarına karşı, 1683 - 1703 sırası türedi başbuğlarının hep te Türk olmuş bulunmaları tarihî sonuçları çok büyük olan bir oluntudur. “Paşa kapusu halkı” denen binlerce sekban ve sarıcadan kurulmuş bölükleri, paşanın vilâyetindeki asayişini korumak üzere, durdurmadan dolaştıran, sefer ilânında, paşanın bayrağı altında onları savaşa da götüren, bu sözünü ettiğimiz bölükbaşılar, yada başbölükbaşılar ile elleri altındaki bölükler, yüzyıllardan beri gelenekleşmiş bir usul gereğince, paşa adına halktan toplanan salmalarla geçiniyorlar, ayrıca da, çoğu zaman vilâyet içinde gezginci hayatı sürdürdükleri dolayısıyla, her konakladıkları yerde gözlerine kestirdikleri kişilere müsafir olup, böylece masrafsız geçinme kolaylığından da faydalanıyorlardı. Şu durum, paşa kapusunun bölük ağalarını sık sık ehali ile çekişmeye sürüklemekteydi. Hükümetin, gezginci bölüklerden yakınanları haklı bularak, kovuşturmaya başlaması halinde, bölük ağalarının kendileri için gelen müfettişe (tahkikiye) karşı koymaları ise olayı bir türedi hareketi biçimine sokabiliyordu. “Vezir”, yada “mirimiran” rütbesinde olan bir valinin ölümü, azledilmesi, sefere çağrıldığında sekban ve sarıcalarının kapu ağalarıyla birlikte kendisine karşı gelerek, savaşa gitmeyi rettirmeleri gibi olaylar, Anadolu da onbinlerce “kapusuz” sekban ve sarıcanın (daha kısa deyimini ile sarıcanın) başlarındaki bölükbaşılar ile başıboş dolaşmalarını doğurmaktaydı. “Kapusuzlar” geçimleri için halktan zorla salma toplama, hattâ, kendinde para, yada paradeğeri yüksek olan her hangi başka bir şey olduğunu gördükleri kişiden bunu zorla almaya

devam ediyorlardı. Bunu engellemek isteyen hükümet güçleri kendilerinin peşine takıldı mı, “türedi eşkiyası” türedi demektir. Görülüyor ki, türedi eşkiyasının kadrolarını dolduranlar da, yüzyıldan uzun bir süreden beri olduğu gibi, gene köyünü terk eden kişiler (çift bozanlar) idi. Yalnız, bu kez başbuğları da kendi içlerinden sivrilmiş bulunuyordu. Devlet, “Anadolu isyanları” denen olaylar zincirinin şu karakterini daha başından beri iyice kavranmış bulunmaktaydı. Onun için, sorunu bu yönünden ele alan Kuyucu Murad Paşa, vaktiyle, sekbanları tümünden yok ederse celâliğin son bulacağını sanmak gibi pek akılsızca bir düşünce ile binlerce celâli sekbanının kanına girmiş, ondan sonra, Vezir Nasuh Paşa, sekbanları başı bozukluktan kurtarıp disiplin altına almak için, “paşa kapularını” “sekban ve sarıca bölükleri” tertibine sokturarak, devletin resmî kurulu düzeni biçimine çevirmiş, fakat, hükümet gemisi Anadolu’da coşan şu “sekban ve sarıca” (yahut levendât ve sekban) dalgalarının önünde yönetimsiz seyrederek durandan bir türlü kurtarılamamıştır.

Devleti 16 yıllık uzun ve çok ağır bir savaşa bulaştıran 1683 “İkinci Viyana kuşatması”nın arkasından sekban ve sarıcalar Anadolu’yu kanlı bir iç karışıklık yaşantısına sürüklediler. 1683 sonrası sekban ve sarıca bölükbaşları, 1596 sonrası enderunlu = kapukulu celâli başbuğlarından, isyancılıktaki duruş oturmuş yönünden, fazla ayrıksı değillerdi. Yalnız, bunlar geçmişleri bakımından paşa kapılarında sarıca - sekbanlıktan başlayıp, bölükbaşı, başbölükbaşı olmuşlardı. İçlerinden pek çoğu İstanbul’u hiç görmüş değildi. Hele saray onlar için bilinmez bir şeydi. Büyüdükleri ana kucağı, çocukluklarını içinde geçirdikleri ortam türk çevresi ve özellikle Anadolu idi. İstanbul’un kozmopolit ve enderunlu çevresince “kaba Türk” diye yerilen türediler ve onların başbuğlarının devlet umurundaki bütün görgüleri, kapusunda hizmet ettikleri eyalet paşalarının sarayından edindikleri bilgiden ibaret idi. İçlerinde, Viyana bozgunu ve sonrası seferlerine katıldıkları için dünyaları bir hayli genişlemişler az de değildi.

İşte, 1597’de birden kabarıp, 1608 de az çok dinmiş görünse de, sürekli olarak devam edegelen Anadolu isyanları, sekban ve sarıcaların görenek ve davranışlarındaki değişikliğin iyice belirdiği 1683 sıralarından itibaren yepyeni bir karakter kazandığı için, devlet hayatı da ona uyaraktan başka bir döneme girmiş oluyordu.

1596'da Parlayan ve on beş yıla yakın süren büyük celâlî fırtınasının en tanınmış adamı Karayazıcı olduğu gibi, 1683 Viyana felaketinin arkasından gelen "türedi" (celâlî de deniyor) isyanı olaylarının ünlü kişisi de Yeğen Osman Bölükbaşı olmuştur. Kendisi 1685'den itibaren tanınmaya başladığında, ancak bin kadar sekban ve sarıca ile dolaşıyordu. Sonra gücünü gittikçe artırdı; eli kolu Avusturya ve onun öteki üç bağdaşığına (Rusya, Venedik, ve Polonya'ya) karşı giriştiği savaş ile bağlı olan devlet, Yeğen Bölükbaşını bir türlü yenemeyince, ona ve bir çok adamlarına, eşkiyalıktaki ünlerine göre, sancakbeyliği ve beylerbeyliği (bu sırada daha çok kullanılan deyimini ile mirimîranlık) vererek, isyancıları bu biçimde yatıştırmak istedi. Gerçi, beş-sekiz türedi başbuğunun hoşnut edilmesi ile iş yatışmadı; onbinlerce sarıca ve sekban kendilerine yeni başlar bularak "eşkiyalığa" devam ettiler; fakat, Yeğen Bölükbaşı ve adamlarının kişiliğinde Türk halkı, ilk kez bu kader geniş kadro ile devlet idaresine girmiş oldular ki, üçyüz yılı aşkın bir süreden beri hıristiyan çocuklarından enderun yetiştirmesi kişilerce idare olunan Türk toplumu için bunun kendi iç siyasî tarihinde çok önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş bulunduğu şüphe yoktur.

Hükümet eşkiyabaşılarını sancak ve vilâyet valiliklerine yollayıp, Anadolu karışıklıklarını yatıştırırken, eskiden beri bu olayların kaynağı olan "sekban ve sarıcalığı" da kaldırıp, yâni vaktiyle Vezir Nasuh Paşanın koyduğu düzeni bu yüzyılın sonlarında bozup, bütün levent ve sekbanları, yeniçeriler gibi bir ocak haline getirmek için subaşı deyiminin bu sıralara uygun tercüme karşılığı sandığı "serçeşme" terimini ortaya koyarak, bütün levent ve sekbanların başına bir "serçeşme" tayin etti. Bunun gerekçesi olarak ta, "kadimde bütün sekbanların subaşı denen bir başa tâbi" olmuş buldukları ileri sürülerek, zamanla unutulmuş olan o eski düzenin "serçeşme" tayini ile yeni baştan diriltildiği söyleniyordu ki, tarihte böyle bir şey olmadığına göre, bu, ya yanlış, yada "bid'at" sayılabilecek bir icâdı, ele-güne kabul ettirmek için kasten yapılmış uydurma idi.

"Sekban ve sarıcalık" düzeni "paşa kapuları" içinde tam bir kurulu düzen biçimine girdiği, bir yandan valilerin idareyi çevirme güçleri ve devletin kendilerinden istediği askerî görevleri yerine getirme imkânları bu düzene dayandığı, öte yandan, Anadolu köyünden kopup gelen büyük bir kitle, karınlarını doyuracak yeri ancak buralarda buldukları için, bu düzen, öyle bir ferman yayınlanması ile kar suyu gibi kaybolacak değildi; ve olma-

dı da. Serçeşmelik makamına oturanların görevi de bu şekilde sözden öte geçemedi. Devlet, sorunu 1695'de yeniden ele aldı; bu kere paşa kapularında "levend ve sekban", yada "sekban ve sarıca" birlikleri halinde bayrak açtırılmıyacak; bunun yerine "deli ve gönüllü" bayrakları açtırılacaktı; levend ve sekbanlardan istiyenlerin de bu yeni düzene girebilecekleri bildirildi. Görülüyor ki, kimliklerini yukarıdan beri belirttiğimiz köyden türeme şu sekban -levend kitlesi, yeni yeni terimlerle hangi biçim düzene sokulmuş olurlarsa olsunlar, gerçekler hükümlerini yürütmekte devam etmiştir.

Bir yandan savaşların hep yenilmeler ve büyük toprak kayıpları şeklinde sürüp gitmesi, o bir yandan Anadolu'daki türedi eşkiyasının yaratmış olduğu çekilmez karışıklık yaşantısı İstanbul'da büyük bir huzursuzluk yaratmaya başladı. IV. Mehmed'in devletin şu halinde av eğlencelerinden başka bir şey düşünmemekte bulunduğu, camilerde verilen vaazlarda bile söz konusu ediliyordu.

Rumeli yanındaki toprak kayıpları hazineyi bir çok değerli gelir kaynaklarından yoksun bırakmış, Anadolu'daki karışıklıklar da vergi toplanmasına zarar vermişti. Ayrıca, köylerin harap ve perişan hali vergi ödeyicilerini çok fakirleştirdiğinden başka, şuraya buraya kaçmalar da sayılarını hiç durmadan azaltıyordu. Bu durum sefer harcamalarını, asker ulûfelerinin zamanında ödenmesini imkânsız hale getirdiğinden, hükümet gerekli parayı bulmak için memleketin zenginlerinden ve büyük memurlarından "imdad-ı seferiye" adı ile yardım istedi. Bu bir çeşit varlık vergisi verecekler listesine devletin ilerigelen memurları arasında bulunan ulemâ da konmuştu. Onun için, başta şeyhülislam olmak üzere, ulemânın bütün ileri gelenleri büyük bir tepki göstererek, padişahın düşmanı olmakta gecikmediler. Öte yandan, mali darlık öyle bir iki kere baş vurulacak varlık vergileriyle giderilecek gibi değildi. Memlekette halk kitlelerinin, özellikle Anadolu köylüsünün omuzlarına binen ağır iktisadî bunaltı yanında, cepelerdeki kötü durum da işleri bütün bütün karıştıracak biçimde devletin aleyhine yürüyüp gitmekte idi. 1686 sonbaharında, Türk idaresindeki Macaristan bölgesinin başşehri ve önemli bir sınır savunma dayanağı olan Budinin düşmüş bulunduğu öğrenilmesi İstanbul'da bir bomba etkisi yaptı. Genel bir hoşnutsuzluk Başşehri sardı. Bu kötü gidişin baş sorumlusunun, devlet işlerine hiç ilgi göstermeyip, avdan başka bir şey düşünmüyen padişah olduğu biçiminde bir homurtu yayılmaya başladı. Macaristan bozgunu önünde Belgrad'a doğru çekilen

ordunun ileri gelen ocak ağaları, cephelerdeki çöküntüyü onarma çabası göstermek gibi zor işten sayılacak bir sorunu ortaya atarak, padişahın değiştirilmesi zorunluğunu ileri sürdüler, bunu gerçekleştirmek için de İstanbul'a hareket ettiler. Savaşın zorluklarından bıkmış olan askerlerden bir yolunu bulan, zorba ocak ağalarına katılarak dönüş yolunu tutarken, bu imkânı elde edemiyenler de bölge bölge serdarların emrine verilerek sınırların korunmasına devam ettiler.

Padişahı değiştirmek üzere, İstanbul'a yürüyen ordu içinde, "olurdu olmazdı" biçiminde uzayan çekişmeler Edirne'de bir sonuca bağlandı. Türedilikten beylerbeyiliğine yükselen ve kendisine bağlı kalabalık bir sekban ve sarıca ordusu sayesinde önemli bir güce sahip olmuş bulunan Yeğen Osman Paşa karara karşı direnmekten vaz geçti. Böylece, IV. Mehmed 1687 kışında taht'tan indirilerek, yerine kardeşi II. Süleyman getirildi. Anadolu sekban ve sarıca kurulu düzeninin Osmanlı ricali arasına kadar sürerek kendilerini evvelce kapukullarının tekelinde bulunan devletin kaderinde söz sahibi olma yetkisine onun sayesinde ortak ettikleri Yeğen Osman Paşa (türedi paşa), ocaklı zorbaların kendisini bir ağa düşürmek istemelerine karşı, bu olaylar sırasında İstanbul surları dışında çadır kurmayı ihtiyatlılık saydı. Padişah değiştirildikten sonra da her kafadan bir ses çıkmakta bir süre devam etti. Osmanlı tarihinin özelliklerinden olmak üzere, yeni padişah III. Osman biraderini tahttan indirip kendisini çıkararak zorbalara padişahlığını borçlu bilmiye yanaşmayı, onlara karşı açtığı mücadeleden başarılı çıktı ve hepsini de temizledi. Zaten başka türlü olması, hükümsüzlük ve zorba düzeninin sürüp gitmesi demek olurdu.

Dört düşmana karşı dört cephede savaşan ordunun esası bir başarı sağladığı yoktu. Özellikle Macaristan cephesi çok kötü idi. Kaleler birer birer düşüyor ve Belgrad bile tehlikeye giriyordu. Buna rağmen, devlet güçlerini toparlayarak disiplinli bir merkez idaresi bir türlü kurulamamaktaydı. Mutlakiyetçi yapılı Osmanlı rejiminin ne hükümetini ne de padişahını baskılarından bir türlü kurtaramadığı ocaklı - ulemâ ikilisi siyasî gücüne, bir de Anadolu'nun şimdi artık "sekban ve sarıcaları" diye ifadelendirilen halktan türemiş bir üçüncü güç ortak çıkmış, Yeğen Osman Paşa, en önemli valilikleri bunlar arasından yetişme kendilerine verdirmek suretiyle, "sekban ve sarıca bölükleri"ne devlet idaresinde cidden ağırlıkları iyice duyulan bir siyasî baskı niteliği kazandırmıştı.

Kapakulları ve onların enderunlu serdarınca yönetilen Türk ordularının başarısızlıkları belirdikten ve aynı kaynaktan bu işi başaracak kimseyi bulmak güçleştikten sonra, Yeğen Osman Paşanın ilk kez Rumeli beylerbeyliği ile ordunun başına "serdar" tayin olunması ciddi yeni bir deneme idi. Çünkü, kendisi halk içinden çıkan, sarıca ve sekban bülükbaşılığından eşkiyabaşlığa ve oradan beylerbeyliğine yükselen bu kişinin, kapukullarının hâla önemli bir güce sahip buldukları, çok çeşitli savaş birliklerinden oluşan koca bir devlet ordusunu yönetecek tecrübeye sahip olmadığı ortada idi.

II. Osman ile zorbalık arasındaki mücadelede bozguna uğrayanların tarafını tutan bir çok asker, İstanbul'dan kaçarak, Kosovada kendisini sadrazamlığa teşvik ettiklerinde, hırsa kapılan Yeğen Osman Paşa, hükümet üzerindeki baskısını artırarak, Rumeli ve Karaman eyaletlerini de adamlarından Deli Veliye ve Kara Mustafa'ya verdi ve resmen de vezir-zamlığı istedi. Kendisi de Sofya'ya geldi. Padişah Yeğen Osmana boyun eğmedi ve serdarlığı başkasına verdi. Aynı zamanda, onun dayandığı asıl güçlerden kendisini yoksun kılmak ve Türkiyeyi nüfuzundan kurtarmak için Anadolu'daki bütün adamları olan valiler ile sekban ve sarıcalar üzerine "nefir-i âm" açtı; yani bütün halka toplu savaş açmalarını emreden bir ferman yayınladı. Fakat, bu önemli işi idare edecek olan Sadrazam İsmail Paşayı istemeyenler kendisini azlettirdiklerinden, Yeğen Osman serdarlığı 1688'de ikinci kez ele geçirdi. Osmanlı Hükûmeti bu biçimde iç çekişmelerle ve koltuk kavgaları ile uğraşırken, Belgrad da Eylülün 8'inde düşmana teslim olmak zorunda kaldı. Bunun üzerine, düşmanları ile barış yapmaktan başka çıkar yol kalmadığını gören devlet, bu konuda heyet yolluyarak konuşmalara girişti ise de, anlaşma sağlanamadı.

Artık padişahın işi ele alması gerekiyordu. Kırım Hanı Selim Giray Edirneye çağrılarak büyük bir toplantı yapıldı. Burada Kırım Hanının ayak diremesi üzerine, alınan karar gereğince: Yeğen Osman Paşa Macaristan ordusu serdarlığından atılacak, yerine Selim Girayın Mihmandarı Arap Recep Paşa verilecek, Yeğen Osmanın bir örgüt haline getirdiği adamlarından ve kendisinden memleketi kurtarmak üzere, bu kişiler temizlenecekti. Şu kararın kolay uygulanması için, Yeğen Osman Kamanıçeyi korumaya memur ediliyordu ve orada öldürülecek idi. Kendisine yeni görevi bildirilen Yeğen Paşa, başına geleceği anhyarak, emri getiren çavuşu azarlayıp geri çevirmesi üzerine, gene Selim Girayın katıldığı yeni bir toplantı yapıldı. Kırım Hanının

Yeğen Paşa ve yanındaki bütün öteki türedi (sekban ve sarıcalıktan çıkma) paşaların ortadan kaldırılmalarında kesinlikle ısrar etmesi üzerine, yeni serdar Arap Recep Paşa asî olduğu ilan olunan Yeğen Paşanın ortadan kaldırılması için üzerine yürüdü. Nefir-i âm da ilan olduğundan, başındaki ordu tamamen dağılan Yeğen Paşa, kendi yarattığı, büyük çoğunluğu Anadolu Türkünden olan türedi paşalar ve adamları ile birlikte yakalanarak öldürüldüler. Anadolu'nun, İstanbuldaki ulemâ ve ocaklı ikilisi üstünde, devlet yönetimini ele geçirmek amacını güden ilk hareketi böylece başarısızlığa uğradı.

Macaristana ciddi bir ordu sevkine ve seferden olumlu sonuç alınmasına büyük bir engel olarak görülen Yeğen Osman ve adamları ortadan kaldırıldıktan sonra, ikinci önemli karar, ordunun başına padişahın kendisinin geçmesi idi. O halde uzun zamandır padişahların sefere çıkmalarına son vermiş olan gelenekten vaz geçilmiş oluyordu ve II. Süleyman ordunun başında olarak savaşa kendisi gidecekti. Padişah 1689 Haziranında Edirnedeki hareket etti. Fakat, o, savaş alanına varmadan, Selim Girayın adamı olan yeni serdar Arap Recep büyük bozguna uğrayıp, Niş bile düşmanın eline geçti. Kusuru Yeğen Osmana bulan zorba ve korkak kapukulları, düşmandan kaçmak suretiyle bozguna kendilerinin sebep olduklarını kapatmak için, gene, "şer'i dâvâmız var" diye isyana yeltendiler. Fakat, başaramadılar. padişah geri Edirneye döndü; Yolda gördüğü durum çok acıklı idi. Halk yer yer II. Süleymanın önüne çıkarak; "Padişahım bizi düşmana koydun da nereye gidiyorsun" diye ağlaşmışlardı. Bunlardan çok etkilenen padişah, Köprülü Fazıl Mustafa Paşayı veziriazamlığa getirerek, ondan devletin içinde bulunduğu zorluklara çare bulmasını istedi.

Yeni veziriazam kendisinin idare ettiği 1690 yılı seferi başarılı biçimde gelişmeye başladı. Yıl sonuna doğru Niş ve daha önemlisi Belgrad kurtarıldı. Düşman Tunanın ötesine atılmış bulunuyordu. Kısa bir süre sonra II. Süleyman ölüp, yerine II. Ahmed geçti. Fazıl Mustafa paşanın aynı yıl gittiği seferde Salankamen savaşında şehit olması işleri yeniden bozdu.

Bundan sonra veziriazamlar bir birleri ardından değişip durdular. Bu makama bir türlü yeterli olan birisi oturamadı. 1695 Şubatında II. Ahmed'in ölümü ile padişahlığa II. Mustafa geçti. Yeni padişah, genç olması sayesinde, seferleri kendisi idare etmeye başladı ve hayli zaferler de kazandı. Ancak, değişen Avrupa karşısında eski kalan, hatta silahlı

gücü, düzenlilerden çok, düzensiz birliklerden kurulu hale gelen Osmanlı ordusu, arada başarı sağlamış olsa da bunlar geçici idi. Ayrıca, dört devlete karşı dört ordu çıkarıp, bunların bütün araç ve gereçlerini iflas halindeki hazineden yapılacak harcamalarla sağlamak mümkün değildi. II. Mustafanın kendisinin de bulunduğu 1697 Zanta savaşında ordu önemli bir bozguna uğradı. Pâdişah, bu kere yenilmiş olarak Edirneye döndü. Venediklilerle Ege ve Yunan kıyıları çevrelerinde süregelen savaşlar da iyi gitmemiş, düşman Morâya kesin olarak yerleşmişti. Öte yandan, Rus cephesinde de Azak kalesi düşmana geçmiş bulunuyordu. Ve böylece, Ruslar ilk kez Karadenize bir kapu açmışlardı.

Padişahın da yenilerek itibarının zedelendiği uğursuz bir savaşa daha fazla devam etmesinin devleti ve halkı bütün bütün ezmekten başka sonuç vermeyeceği iyice anlaşılmış bulunuyordu. Amcazade Hüseyin Paşanın vezirazam olmasından sonra, düşman devletlerle barış için ilişki kurularak, 1699 Karlofça barışı imzalandı. Osmanlılar Morayı Venediğe, çok az bir bölge dışında bütün Macristanı Avusturyaya, Azak Kalesini de Ruslara bırakmak zorunda kaldılar. Bu duruma göre, 16 yıl süren uzun bir savaşın sonucu çok ağır olmuş, Osmanlı devleti sanki parçalanma emareleri içinde bir toprak kayıbına bu derece geniş çapta ilk kez uğramış idi. Karlofça barışının, Osmanlı Türkiyesinin siyasi çöküntüye yönelik tarihinde, ilk ve belli başlı bir dönemeç olduğu şüphesizdir.

Nasılki, 1578 de İranla başlayıp, 1593 de Avusturya ile devam olunan, 1606 Zidvatorok barışı ile son bulan uzun savaşlar, Anadoludaki celâli, softa (suhte) ve Altı - Bölük halkı (sipah zorbaları) isyanlarına bütün bütün alevlenme fırsatı vererek, Osmanlıların en az XVI. yüzyıl ortalarına kadar geliştirdikleri kendi çağının en ileri hükümet düzenini ortadan kaldırmış, ve onun yerine, XVII. yüzyılın zorbalık devri denen "olurune idare" düzenini geçirmiş ise, 1683'de Viyana kuşatılması ile başlayıp, 1699'a kadar süren bu 16 yıllık harp te gene Anadolunun sekban ve sarıca kitlelerince bu kere kendi içlerinden sivrilen şeflerin idaresinde çıkardıkları "türedi eşkiyası" adlı ayaklanmalarıyla hükümeti boyun eğmiye zorlama fırsatı vermiş, "sekban ve sarıcaları" yöneten bölükbaşları ve başbölükbaşları, bu sayede devletin kolunu bükürek, padişahı sancakbeyliği, beylerberliği, hatta vezirlik beratları koparmışlar, böylece, Türk toplumu üzerindeki Enderunlu kapukulu zümresinin (ki bunların kadroları toplum dışından köle, esir, devşirme suretlerinde tedarik edilen çocuklarla doldurulduğu için Türk halkına yabancı idiler.) yüksek idare tekeli fiilen son bulmuştur.

Padişahı 1699 Karlofça barışına razı etmiye çalışan Amcazade Hüseyin Paşa ve etrafındakilerin bu konudaki başlıca gerekçeleri devlete askerî, idarî ve malî alanlarda toparlanma fırsatının ancak harpten sıyrılmak ile bulunabileceği idi. Ondan sonradır ki, on altı yılda düşmana bırakılan toprakları geri alma gücüne sahip olunacağı hesaplanıyordu. Fakat, bu planın (bozulan düzeni yoluna koyma tasarısının) uygulanmasında önemli başarı sağlanamamış, gidenlerin pek azının geri gelmiş olduğu görülecektir. Ayrıca, İmparatorluğun Türkiye dışındaki eyaletlerinin merkeze olan bağlantılarını gevşetme çabalarında azalma şöyle dursun artma olmuştur.

Amcazade Hüseyin Paşa devlete çeki düzen verme işine ordu kadrolarını daraltmakla başladı. Gerçekten dört düşman devlete karşı savaşılmak zorunda kalınan bir çok cephelere ordular yetiştirebilmek için asker sayısı durmadan artırılmış, buna rağmen, umulan sonuç alınmadığı halde, bu kadar geniş kadrolu asker beslenmesi hazineyi tüketmiş, halkı harp vergileri perişan etmişti. O halde, asker kadrolarının kısılmasına, hem işe yaramıyan sözde asker kişileri devletin başından savmak, hem de halkı ağır vergilerden kurtarmak amacı ile gidiliyordu. Askerin işe yaramıyanını, yarıyanından ayırdetmek disiplini de sağlayacak, donanma güçlendirilecek idi. Eyaletlerin, özellikle Anadolunun asayışı de sağlanmak üzere büyük gayret harcandı. Timar dirlikleri yiyicilerden kurtararak gerçek hizmet kişilerine verilmeye çalışıldı. Fakat, bunların hiç biri, devleti, ne 150 yıl önceki sağlam düzenine geri döndürebiliyor, ne de yeni bir düzen getiriyordu. Onun için, Karlofça anlaşması ile uğranılan kayıpları geri kazanmak ümidi sadece avutucu bir hayal idi. Çünkü, İstanbulda ulemâ ve asker ikilisinin ve Anadolu'da da sekban ve sarıcalara dayanan zorba - âyân valilerin devlet idaresini kendi kişisel çıkarlarına göre etkilemeleri biçiminde ifadelendiren durum artık kurulu düzen gibi bir şeydi. Nitekim, Amcazadenin vezirazamlığı kısa sürüp, arkasından yeni vezirzaram değişimleri ve ortaya çıkan anarşi, özellikle Şeyhülislam Feyzullah Efendinin padişahı avucuna alarak kurduğu kayırma idaresi II. Mustafanın Edirne'de bulunduğu sırada İstanbulda kapukulu-ulemâ ikilisinin ayaklanmasına sebep oldu. Padişah, bunlara karşı üçüncü güç olan "sekban ve sarıcalar"dan ibaret eyalet askerlerini kullanmak istedi ise de, başarı sağlayamadı. Edirneye yürüyen İstanbulun kapukulu - ulemâ ikili gücü, padişahı devirerek, yerine, 22 Ağustos 1703'de, III. Ahmed'i geçirdi.

Bu padişahın 27 yıllık saltanat süresi "Lale Devri" adını almış olup, tarihi itibarıyla, gerek Avrupa devletleri ile ilişkilerinin yeni bir renk

alması (diplomasi faaliyetinin başlaması) gerek, Batılılaşmaya adım atılması (Batıyı anlama yolu ile bilinçli bir batılılaşma planının yavaş yavaş doğmaya başlaması) ve iç politikada bütün XVII. yüzyılı doldurmuş bulunan "celâli" genel adı ile deyimlendirilmiş Anadolu isyanlarının etkisi altında kendiliğinden kurulduğunu gördüğümüz "zorbalar hükümeti"nin, yani "oluruna" idare düzenin de son bulup, onun yerine, Âyân düzeni = Derebeylik hayatının geçmiş olması biçiminde özetlenebilir.

Karlofça andlaşmasına, devlete çeki düzen verdikten sonra kayıpların yeniden kazanılmasına girişilmesi gerekçesi ile gidildiğinden dolayı, Amcazade Hüseyin Paşa ve onun arkasında gelenlerce 16 yıldan beri (gerçekte 150 yıldan bu yana) bozulan işlerin yoluna girmesi için orduda, maliyede, eyalet idarelerinde yapılan düzeltmelerin peşinden Karlofça andlaşmasında düşmanlara bırakılan yerleri kurtarmak üzere, yeni seferlere girişildi. Bunlardan Rus çarı Petroya karşı açılan Prut seferi Osmanlılara zafer ve Azak kalesini geri almak gibi bir kazanç sağladı ise de, Rusları Osmanlılara karşı olan yollarından geri çevirecek çapta ve ezici olmadı. 1715'de Venedike karşı girişilen sefer sonucunda Mora kurtarıldı. Avusturya'ya karşı girişilen kurtarma harbi ise, Venediklilere ve Ruslara karşı açılmış olanlarının aksine, bozgunla sona erdi ve 1718'de iki taraf arasında Pasarofça barışı yapılarak Osmanlı devleti Karlofçada bırakmadığı Tameşvar ve hatta Balkanların kilit kalesi olan Belgrad'ı, onunla birlikte Semendireyi Avusturyalılara vermek zorunda kaldı. Bu barışta da İngilizler aracı oldular. Artık savaş güçleri yanında diplomasi de rolünü iyice artırmış bulunmakta idi. Bundan sonra, III. Ahmed ve onun damadı İbrahim Paşanın savaştan kaçınan barışçı hayatları başhyordu. Tarihte Lale devri adını alan bu 12 yıllık sürenin Türkiye için çok önemli bir dönemeç yaşantısı teşkil ettiğini görmekteyiz. Cidden, Padişah ve sevgili damadının ikili damgalarını taşıyan bu devrin Türk toplumu, kendisinden üstün olduğunu savaştaki acı yenilgileri ile gördüğü Batıyı anlamaya, onunla teknik ve kültür alışverişine girişmek üzere ilk adımlarını atmaya başladığı bir özellik taşır. Bu arzuya uygun olarak ta, İstanbulda oturan Batılı elçilerle olan kişisel ve resmî ilişkiler daha içten ve bilinçli olduğu gibi, Avrupaya yollanan Osmanlı elçileri de artık Hıristiyan dünyasını Türklere tanıtmaya görevini de ilk kez üzerlerine almışlardır. Koca İmparatorluğu dış saldırılara karşı kanı ve malı ile korumayı üzerine alan Türk toplumunun kaderi üzerindeki olumlu etkileri bakımından Osmanlı tarihinin en umudlu hareketinin şu sözünü ettiğimiz Batıyı anlama çalışmalarının başlatılması olduğu şüphesizdir.

Devlet düzenini ve Türk toplumunun hükümet hayatını kökünden değiştiren bazı çok önemli kararlar da gene bu dönemde alınmış, bunların sonucu olarak, yepyeni kurumlar ortaya çıkmıştır.

Örneğin, 1726'da eyaletlere vali yollanması usûlü değiştirilerek, beylerbeyliği (mir-i miranlık), sancak beyliği ve öteki idarî görevlere yalnız kapukulları (enderun halkı) arasından tayin yapılması kuralından vazgeçilmiş, her vilayet ve sancağın ehali içininden itibarlı ve kudretli bir kişi bulunarak, çevresi halkını daha iyi idare eder düşüncesi ile kendi vilayetine vali verilmiştir. Tarihçilerin, neden ise, üzerinde pek durmadıkları bu olay, aslında siyasî-sosyal ve iktisadî sonuçları yönünden pek büyük bir önem taşımakta, Osmanlı tarihinde yeni bir çağ açmakta idi. Biz buna "Ayanlar rejimi" devrinin açılması diyoruz. Bu suretle devletin ve dolayısıyla memleketin yüksek idaresi toplumun dışından gelen kapukulu- köle sınıfının tekelinden çıkmış, Türk halkını devlet ricalini de kendi içinden yetiştirme olağanına kavuşturmuştur. Bundan böyle başşehir'de saray halkı, kapukulları ve İstanbul ulemasının çevirdikleri entirikalar, iki de bir sadrazamı ve hatta padişahı devirip, kendi keyiflerine alet olacak idareyi kurmaya yetmiyecek, eyaletin âyan (derebeyi) vâlilerinin güçlerini hesaba katmak gerekecektir.

Kendi vilayet yada sancağının üzerine vali olarak verilen, yukarıda sözünü ettiğimiz itibarlı kişiler, Osmanlı rejiminin mirî - beylik toprak sisteminin işlemez olduğu XVII. yüzyıl başlarından beri köylünün topraklarını ele geçirerek veya öteki yollardan hazine ve halkı soymak suretiyle çiftlik, han, hamam ve başka emlak edinmek yollarından büyük servet yığmaları sâyesinde, köklü aileler kurmuş kimseler oldukları için, pek çoğu azgın birer mutegallibe olan bu insanların, hem de kendi çevrelerini idare etme yetkisini almaları, gerek halk ve gerek devletin merkeziyetçiliği yönlerinden gerçek bir derebeylik düzeni karşısında kalınması anlamına geliyordu. Bu yeni sistem, en az, Tanzimat Devrin'e kadar Türk halkının tâbi olacağı ve evvelce tarihinde benzerini hiç yaşamadığı bambaşka bir hükümet düzeni getiriyordu.

Ayan valiliğinin devletin iç idaresinde kurulduğunu resmen kabulü ile, XVII. yüzyılın "oluruna idare" düzeni içinde doğmuş bulunan "salma" usûlü vergi şekli de kanunlaşmış oldu. Devlet, kendi için "tekâlif-i divaniye" adı altında, hane başına miktarını her yıl fermanla tayin ettiği salmalar toplamakta, her vali de kendi idare çevresinden kendi hazinesine "seferiye" "selamiye" "hazeriye" ve başka adlar

altında gene devlet gibi salmalar toplamakta idi. Ayrıca devlet hazinesi kimi kaza yada sancakları "mukataa-kesim" adı ile kendine ayırarak, mültezim yada voyvodalar eliyle bu gibi yerlerin her cins vergilerini kendi adına toplatmakta idi.

XVII. Yüzyılın başlarına kadar yaşaya bilmiş olan Osmanlı yükseliş devri malî düzeninin vergileri gene alınagelmekte olmakla beraber, akçe artık bu sıralarda değer bakımından çok düşmüş, vergi kanunnameleri de değiştirilmemiş olduğu için, bütün XVII. yüzyıl süresince önem kazanan "salma" usûlü, vergi ödeyicilerin yükü bakımından, esas vergi durumuna yükseldiği ve bu yeni vergileri düzenliyecek kanunlar da konmadığı için, divan hükümeti ve valiler ile halk arasındaki ilişkiler yönünden büyük önem kazanan "salma"ların halka dökülmesi ve bunların gürtüsüzce toplanması büyük sorun olmuştur. Onun için, vergi toplamayı ve ödeyicilerin haksızlığa ve soyguna uğramalarını önleyici tedbirlerden olarak Osmanlı - Türkiye tarihinde ilk kez başşehirde mukataaların iltizam işlerini idare etmek için şeyhülislamın başkanlığında, ikisi kadıasker ve biri nakibüleşraf olmak üzere, 1694'de dört kişilik bir kurul meydana getirdiğini görüyoruz. Halktan toplanması kaza kadılarının görevi bulunan her türden salmaları (tekalif-i divaniye ve valilerin istedikleri hazeriye, seferiye ve öteki salmaları) şehir ve köylerdeki ödeyicilere adaletli bir şekilde bölüştürmek üzere, her kazada köylülerin ayrı, şehirlilerin ayrı seçecekleri temsilcilerden bir komisyon teşkili de gene bu devirde akla gelmiş ve gerçekleşmiştir.

Gerek hazinenin mukataalarını iltizama verme işi ve gerek divana ve valilere âit salmaları halka adaletli bir biçimde döküp toplamak amacı ile kurulan şu komisyonların, Osmanlı Türkiyesinin 1683 den sonrasında, özellikle Lale Devrinde, geçmiş devirlerin üsullerinden arınmak ve Batıdan örnek almak suretiyle, yepyeni bir düzeye yönelmek bakımından çok olumlu kuruluşlar oldukları ortadadır. Çünkü, bu gibi işlerde artık فرمان ağzı ile sorgusuz sualsiz kural koyma uslünden vazgeçiliyor, onun yerini gerçeklere göre işliyecek yetkili kurullar alıyordu, demektir.

Kısacası, III. Ahmed'in, 1703 de tahta çıkıp, 1730'a kadar saltanat sürdüğü, 1718 den sonrası da Lale devri adını alan 17 yıllık önem, Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle Türkiye için, eski düzen yaşantısının son bulduğu ve onun yerine toplumu Batı örnek alınarak yaratılacak olan yeni bir yaşantıya kavuşturmak üzere ilk önemli adımların atıldığı bir çeşit geçit ortamı olarak nitelenmek tarihi gerçeklere uygundur.

Türkiye'yi başka bir siyasî yaşantıya geçiren yukarıda verdiğimiz eskiyi arıtma ve yeni düzeni getirme değişimlerinin hepsi de olumlu ve batı örneğine gitme olarak kabullenilemez. Örneğin, Devletin önemli vergi kaynağı olan mukataaların cerbezeli kişilere hayatları boyunca "malikâne" biçiminde verilmesi derebeyliği, devletin kendi eliyle yaratmasına doğru bir adım, fakat, hükümetin keyfiliğine karşı mülzimin haklarını koruyacak dört kişilik kurul teşkili de kişi haklarını koruma yönünde önemli bir yenilikti. Keza, vilâyat ve sancaklara yerli âyan ve eşraf içinden vali tayini usulü, bir yanı ile, memleket idaresini derebeyine teslim demek olarak gerilik, öte yanı ile, devlet yönetiminin toluma yabancı kapukulu-köle durumlu enderun yetiştirmesi ricalin tekelinden kurtarılıp halk içinden gelenlere verilmesi ileriliktir. Edebiyat, sanat, yeni bir anlayışa girmiş, modern bilgi ve kültürün yayılması için şart olan matbaa = basım tekniği Türkiye'de kesin olarak kurulmuştur. Devlet düzeni için gerekli görülen yeni kurallar, padişah fermanının basma kalıp ifadesiyle gelenekçi kaynaktan değil, hayatın gerçeklerinden ve batıdaki örneklerinden, bu konularda bilgisi olan kişiler yada heyetlerce alınarak konulma yoluna girilmiştir.

Sözün kısası, 1683'de başlayan harp yaşantısı Osmanlı devletinin siyasî iktisadî ve sosyal hayatında derin değişiklikler yapmış, eskiden kalan yada XVII. yüzyıl süresince "oluruna hükümet" anlayış ile ortaya çıkan gelenekçi idare düzenini sürdürmenin imkânı kalmadığı anlaşılacak, gerçeklerin zoru altında alınan yeni kararlarla Türk toplumu ve onun idarede uygulanan hükümet kuralları, özellikle Damad İbrahim Paşanın sadrazamlığı devrinde, yepyeni bir biçim almıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun ve onunla birlikte Türk toplumunun yeni bir siyasî, iktisadî ve sosyal düzeye geçmesine hizmet eden Lale Devri, 1730 yılı sonbaharında çıkan "Patrona" ayaklanması ile bir haftadan kısa bir sürede yıkılıverdi. Fakat, yeni düzene doğru yol alma hızında gevşeme olmadı. Patrona ve arkadaşları İran harplerindeki siyasî başarısızlığın uyandırdığı hoşnutsuzluğun ve hele toplumun fakir kitlelerinin gözü önünde Damad İbrahim Paşanın İstanbul'a getirdiği parlak eğlencelerde harcanan paraların uyandırdığı tepkiden faydalandılar. En büyük ocak isyanlarından biri olan "Patrona Hareketi" Nevşehirli İbrahimî ve öteki iktidar arkadaşlarını ortadan kaldırdı. III. Ahmed tahttan çekilip, I. Mahmud padişah oldu. Ancak, Osmanlı hükümet hayatının adeta siyasî bir kuralı bu olayda da uygulanarak yeni, padişah, en kısa

zamanda "Patrona" isyanının bütün elebaşlarını temizledi. Böylece, kimi yanları ile XVII. inci yüzyıl ve daha eskilerinin izlerini taşıyan, fekat, kimi yanları ile de "Âyân=derebeyi" usûlü idareyi ve onunla beraber Batıya yönelme eğilimini de açan Lale Devri son buldu, ve Osmanlı devlet hayatı yeni döneme girdi. Artık Türk toplumu, derebeylik biçimi bir idare hayatına katlanma pahasına da olsa, kendi içinden çıkarmaya başladığı Türk asıllı rical sayesinde Türk dışı ednerun ricaline devlet idaresinde ortak olmayı gerçekleştirmiş bulunuyordu.